

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА**

САМОТВОРЕННЯ У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Науково-методичний посібник

За редакцією Л.З. Сердюк

Київ

Педагогічна думка

2015

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка
НАПН України (протокол № 7 від 2 липня 2015 р.)*

Рецензенти:

Бондаренко О.Ф. – завідувач кафедри психології Київського національного лінгвістичного університету, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Клименко В.В. – головний науковий співробітник лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України доктор психологічних наук, професор.

Самотворення у розвитку особистості : науково-методичний посібник / Л.З. Сердюк, Т.М.Яблонська, О.І. Пенькова, Н.Д.Володарська [та ін.] ; за ред. Л.З. Сердюк. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 93 с.

ISBN 978-966-644-409-0

У науково-методичному посібнику, підготовленому колективом лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, висвітлюються теоретико-методологічні проблеми процесу самотворення особистості – концептуальні засади дослідження та методичні засоби активізації.

Авторами посібника розкривається психологічна сутність процесу самотворення особистості та самовдосконалення як одного із його основних механізмів; вікові та індивідуально-психологічні особливості; чинники самотворення та самовдосконалення, зокрема світоглядні орієнтації, морально-естетичні та гуманістичні ідеали, роль сімейно-родинних ціннісних орієнтацій та міжособистісних взаємин.

Зміст посібника має теоретичне і практичне спрямування. В ньому викладені, встановлені авторами психолого-педагогічні умови та, апробовані авторами посібника, засоби активації і розвитку потреб в самотворенні, самовдосконаленні особистості в освітньому середовищі, а також в умовах взаємодії сім'ї та школи.

Посібник адресований педагогічним працівникам освітніх установ, викладачам вищих навчальних закладів, психологам, науковцям, всім, хто цікавиться проблемами психології саморозвитку та самореалізації особистості.

Видано державним коштом. Продаж заборонено.
Номер державної реєстрації НДР 0111U000359

УДК 159.9.2

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ САМОТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	6
1.1. Концептуальні засади проблеми самотворення особистості М.Й. Боришевський	6
1.2. Особистість як суб'єкт самовдосконалення та самотворення (Л.З. Сердюк).....	10
1.3. Основні психологічні механізми самовдосконалення та самотворення особистості (Л.З. Сердюк).....	15
1.4. Самовдосконалення як механізм самотворення особистості (О.І. Пенькова).....	20
<i>Література до I розділу</i>	24
Розділ II. РОЗВИТОК СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В ПРОЦЕСІ САМОТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ (Н.Д. Володарська).....	27
2.1. Роль світоглядних орієнтацій в самотворенні особистості.....	27
2.2. Особливості становлення світоглядних орієнтацій в юнацькому віці...	31
2.3. Методи розвитку світоглядних орієнтацій особистості в освітньому просторі.....	33
<i>Література до II розділу</i>	39
Розділ III. СТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ УЧНІВ В СИСТЕМІ СІМЕЙНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ (О.І.Пенькова)	41
3.1 Сутність та психологічні складові процесу.....	41
3.2 Вікові аспекти становлення процесу самовдосконалення особистості в системі сімейно-ціннісних орієнтацій.	45
3.3 Психологічні засади формування самовдосконалення особистості у взаємодії сім'ї та школи.....	50
<i>Література до III розділу</i>	53
Розділ IV. ВІКОВІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ (Т.М.Яблонська).....	54
4.1. Психологічні чинники самовдосконалення особистості.....	54
4.2. Вікові та індивідуально-психологічні особливості як чинники самовдосконалення особистості в підлітковому та юнацькому віці...	57
4.3. Психологічні умови та методичні засоби активізації самовдосконалення особистості в підлітковому та юнацькому віці....	62
<i>Література до IV розділу</i>	65

Розділ V. САМОТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У МІЖЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (Л.І.Пилипенко)	68
5.1. Міжособистісні взаємини як чинник самотворення і самореалізації особистості.....	68
5.2. Самотворення і самореалізація особистості у міжлюдських взаєминах та діяльності.....	72
<i>Література до V розділу.....</i>	<i>79</i>
Розділ VI. САМОТВОРЕННЯ У СФЕРІ МОРАЛЬНО- ЕСТЕТИЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	81
6.1. Морально-естетична складова у самотворенні особистості.....	81
6.2. Самоактивність та соціально-психологічні впливи в процесі морально-естетичного розвитку особистості	84
6.3. Психолого-педагогічні аспекти виховного процесу в морально- естетичній сфері	88
<i>Література до VI розділу.....</i>	<i>89</i>
Післямова.....	91
Відомості про авторів	92

ПЕРЕДМОВА

Проблема самотворення особистості є однією із найбільш важливих проблем психологічної теорії та практики. Феномен самотворення особистості належить до трансцендентальних психолого-філософських категорій, що практично знаходяться поза межами її свідомості і пізнання. Саме через такі процеси людини стверджуються її можливості бути собою, зберігати свою ідентичність, автентичність, пізнавати себе та самореалізовуватися.

Однак, не зважаючи на важливість та актуальність цієї проблеми, великий інтерес дослідників, низка питань ще залишається відкритою. Зокрема, про те, що являє собою феномен самотворення особистості як цілісне явище, співвідношення з низкою понять, близьких за сутністю до поняття «самотворення» – «самоздійснення», «самовиховання», «самовдосконалення», «саморозвиток», «самоактуалізація», «самореалізація» тощо. Потребують детального вивчення чинники та умови ініціації, динаміки та результативності процесу самотворення особистості, встановлення особистісного модусу самотворення, особливостей його детермінації та самодетермінації.

Комплексне вивчення співробітниками лабораторії психології особистості імені П.Р.Чамати психолого-педагогічних основ самотворення особистості охоплювало широке коло проблем розвитку та самореалізації особистості, базувалось на принципах системно-синергетичного підходу та включало застосування комплексу психодіагностичних методик, спрямованих на вирішення завдань дослідження.

Авторами посібника розкрито психологічну сутність процесу самотворення особистості та самовдосконалення, як його основного механізму; вікові та індивідуально-психологічні особливості; чинники самотворення та самовдосконалення, зокрема світоглядні орієнтації, морально-естетичні та гуманістичні ідеали, роль сімейно-родинних ціннісних орієнтацій та міжособистісних взаємин.

Зміст посібника має практичне спрямування. В ньому викладені психолого-педагогічні умови та засоби активації потреб в самотворенні та самовдосконаленні особистості в освітньому середовищі, а також в умовах взаємодії сім'ї та школи.

*Людмила Сердюк
завідувач лабораторії психології особистості ім. П.Р.Чамати
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
доктор психологічних наук, професор*

РОЗДІЛ І

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ САМОТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Концептуальні засади проблеми самотворення особистості

У зарубіжній та вітчизняній філософській, психологічній, педагогічній літературі знаходимо чимало наукових праць, які безпосередньо чи опосередковано стосуються проблеми самотворення особистості (Е.Л. Носенко, С.Я. Подопригора, С.Л. Рубінштейн, М.В. Савчин, В.Т. Циба, Н.В. Чепелева, А. Менегетті та ін.). Незважаючи на це, відповідей на такі питання, як взаємозалежність між процесом самотворення й духовністю особистості, розвиток суб'єктності індивіда у цьому процесі та ін., не знаходимо. Крім того, немає достатньо переконливої інтерпретації соціально-психологічної суті процесу самотворення та визначення відповідного цьому феномену поняття «самотворення», а також близьких йому за значенням, однак нетотожних понять «самовиховання» і «самовдосконалення». Цілком зрозуміло, що подібний стан вивчення проблеми викликає стурбованість. Адже від успішного її розв'язання великою мірою залежить вирішення вельми актуального – як у теоретичному, так і у прикладному сенсах – завдання: з'ясування механізмів розвитку соціальної активності особистості, розгортання й реалізації її внутрішніх потенційних можливостей, а на цій основі оптимального задоволення потреби в самореалізації.

Йдеться, отже, про основоположні детермінанти конструктивної соціалізації людини як активного суб'єкта суспільних взаємин. Визначившись в основних напрямках власної активності, окресливши стратегію свого життєвого шляху як соціальної істоти, особистість здатна з позицій усвідомлення провідних цілей щоразу по-новому оцінювати свої інтелектуальні можливості, моральні якості, духовність загалом, систему ціннісних орієнтирів, що стали регуляторами її діяльності, поведінки. Подібна ситуація соціального розвитку особистості засвідчує той момент, коли вона починає виступати як самодостатній суб'єкт, від якого залежить реалізація можливостей перманентного самотворення.

Слід наголосити на тому, що до останнього часу самотворення рідко розглядається як специфічний творчий процес. До речі, якраз воно – самотворення – можливе за наявності в особистості потужних креативних потенцій. У зв'язку з цим слушно згадати міркування видатного філософа М.О. Бердяєва, які він висловлює у своїй праці «Про призначення людини». Філософ, як відомо, наголошував на ролі інтуїції у процесах творчості, а також на ролі творчого образу, що становлять глибину творчості, яка входить у надра підсвідомого, а водночас є здійсненням усвідомленого творчого задуму, в якому й реалізується творчий образ.

Самотворення – це, безумовно, формування власних ціннісно-нормативних смислів (сенсів). Якщо останні не зорієнтовані на суспільні цінності, з'являється можливість вибору деструктивної моделі розгортання індивідуальної стратегії самоствердження людини у, так би мовити, знехтуваному нею соціумі. Самотворення стає вельми складною проблемою за умови, коли настає криза сенсу життя, оскільки доводиться докорінно перебудовуватися, відмовляючись від звичних, а тому й зручних уявлень про цінність власного Я, що не витримали життєвих випробувань. У таких ситуаціях вкрай важливо зберегти сумарно адекватне співвідношення між минулими, теперішніми і майбутніми уявленнями про сутність та цінність власного Я, що є абсолютно необхідною умовою збереження особистістю своєї індивідуальної неповторності, запорукою чого стає вибудовування нових алгоритмів активності, котрі засновуються не на мріяннях-мареннях, а на реальних вчинках [23]. *Самотворення* – це вибудовування себе, своєї самості задля досягнення згоди з собою. Водночас цей процес виступає як онтологічна категорія, у контексті якої усвідомлюються альтернативи та перспективи збереження і розвитку буття людини як вищої істоти. Умовою чи принципом самотворення неодмінно виступає духовність як основа для сходження особистості до найвищих ціннісних інстанцій.

Методологічною основою дослідження проблеми самотворення особистості має бути системно-комплексний підхід, у контексті якого можливо виявити причинно-наслідкові зв'язки між процесом самотворення та низкою інших фундаментальних утворень, котрі виникають на певному етапі особистісного становлення індивіда. Не зайве ще раз наголосити на тому, що суттєвою ознакою самотворення є його дієвий характер, органічне проникнення у різні вияви активності та діяльності, поведінки. Це – не споглядальна, не «теоретична» активність, а така, що виникає на основі єдності свідомості та реальної поведінки, детермінує діяльність людини, конструктивно впливає на досягнення важливих, особисто значущих та актуальних у соціальному плані цілей.

Самотворення є однією з умов гармонійного розвитку особистості. Цей процес – внутрішнє, діяльне начало, своєрідна ентелехія розвитку особистості, стрижнева сутнісна здатність, що забезпечує можливість безперервних змін у структурі особистості як динамічної, саморегульованої та відкритої системи. Незважаючи на те, що саме поняття «самотворення» акцентує увагу на внутрішньому в особистості, однак процес самотворення у своїх позитивних характеристиках не означає замкнутості індивіда на своїх власних внутрішніх проблемах, оскільки у такому випадку зникав би соціальний сенс самовдосконалення: процес самотворення перетворився б у непотрібні, позбавлені життєвої доцільності індивідуалістичні маніпуляції.

Турбота про свою особистість, її розвиток є умовою повноцінного індивідуального життя, а також його продуктивного включення у життя суспільне. Але, щоб віддавати щось спільноті, служити їй, необхідно володіти

певними ресурсами, можливостями. Особисте життя людини не є життям приватним, яке протистоїть суспільному, зокрема громадянському.

Розуміння людини як активного, свідомого суб'єкта усіх виявів власної життєтворчості дає можливість зрозуміти особистість як феномен, здатний поєднувати в собі суспільне та індивідуальне, цілеспрямовано регулювати їх взаємодію і досягати завдяки цьому бажаних і суттєвих позитивних змін як у собі, так і в навколишній соціальній дійсності. В цьому і виявляється суть життя, активної перетворювальної енергії людської діяльності, поведінки. Очевидно, саме з цим пов'язаний сенс життя – здатність людини як активного суб'єкта творити себе і водночас спричиняти позитивні зміни в усьому навколишньому і завдяки цьому переживати цінність життєвих виявів своєї індивідуальності, неповторності свого «Я», своєї особистості загалом. Особистість не може жити не змінюючись, не розвиваючись. Вона або прогресує, або деградує. Так звані «плато» – якщо вони надто тривалі, сприймаються людиною як ніщо, нікчемне існування. При цьому особистість, розвиваючись, «переструктурує» зовнішній світ відповідно до власних внутрішніх можливостей. Отже, відбувається своєрідний «підбір» реальної соціальної ситуації і структурування на цій основі ситуації, релевантної наявним можливостям особистості у конкретний час.

Самотворення – це розгортання власної суб'єктності, зростання рівня її ефективності. Важлива роль у цьому належить здатності людини розрізняти в собі психічне як буття, що має обов'язково стати об'єктом цілеспрямованого пізнання в собі психічного як реальності з метою внесення в цю реальність необхідних змін. Належний рівень розвитку у людини самопізнання свого внутрішнього світу і готовності у разі необхідності вносити в нього адекватні зміни є для людини особливою цінністю, оскільки це допомагає їй підтримувати на дієвому рівні свій психічний потенціал, своє психічне здоров'я загалом. Тут доречно наголосити на тому, що універсальним і водночас неповторно індивідуальним механізмом специфічно людського самопізнання і самотворення є вчинок, який кожного разу набуває значення способу буття людини як суб'єкта життєдіяльності. Особистість, яка переважно пасивно пристосовується до обставин навколишнього середовища, не відзначається достатньою внутрішньою вмотивованістю до самозмін.

Потреба в самозмінах суттєво залежить від виникнення в особистості мети досягнути бажаного рівня внутрішнього задоволення внаслідок здобуття позитивних зрушень у суспільних взаєминах, а ще більшою мірою – від внутрішнього задоволення, яке виникає в ситуації усвідомлення успішного досягнення суб'єктивно значущих життєвих цілей.

Самотворенням займається той, хто не вважає себе досконалістю, але прагне до цього, знаючи, що цей процес нескінченний, однак благодатний, оскільки створює відчуття поступу, досягнення чогось нового. Суттєвою ознакою еталонів самотворення є їх динамічність, яскраво виражена тенденція до постійних позитивних змін, перманентного наближення до вершинних ознак досконалості.

Самотворення – одна з умов самореалізації, оскільки, творячи в собі щось нове, актуалізуючи, плекаючи в собі ті чи інші можливості, задатки, ми уможливуємо оволодіння способами, засобами (перш за все тими, що в нас самих), які забезпечують можливості досягнення найважливіших життєвих цілей, серед яких найперше місце посідає досягнення взаєморозуміння з іншими, особливо з рідними та близькими людьми. Проведений аналіз соціально-психологічної сутності самотворення дає можливість окреслити найсуттєвіші психологічні характеристики досліджуваного феномену як вищого рівня самосуб'єктної активності особистості.

Одним з важливих моментів самотворення є усвідомлення особистістю перспектив збереження своєї ідентичності. Не менш суттєвою характеристикою є органічна включеність цілей самотворення у соціальну реальність не лише як умови адаптації до останньої, а й з метою змін самої соціальної дійсності.

Вибудовуючи гіпотези стосовно провідних детермінант процесу самотворення, доцільно наголосити на винятковій ролі у цьому діалогічних настановлень. Прагнучи чути, бачити, сприймати іншого, людина здатна долати відокремленість та відчуженість, досягаючи завдяки цьому відчуття єдності з усім навколишнім і водночас усвідомлювати, відчувати себе індивідуальністю. Гармонійне поєднання монологічності та діалогічності є неодмінною умовою, що надає процесу самотворення гуманістично спрямованого, креативного характеру. Самотворення – процес, що відбувається у контексті порівняно високого рівня розвиненості духовної сфери особистості, що забезпечує неперервність цього процесу, дозволяючи людині підійматись до найвищих ціннісних інстанцій і відчувати «насолоту керованого власноруч саморуху» [29, с. 305].

Суттєвою особливістю самотворення є специфіка контролю цього процесу: з огляду на те, що важливою метою самотворення є збереження визначальної особистісної характеристики – ідентичності – людина контролює зміни у часовому континуумі, який охоплює минуле, сучасне та майбутнє особистості як суб'єкта самотворення. Через значну складність, багатогранність, процес самотворення є самосуб'єктною активністю, яка передбачає відносно високий рівень розвитку особистості, зокрема вагому представленість у її структурі таких утворень, як моральні переконання, сформованість світоглядних та інших орієнтацій – складників системи духовності, наявність структурованої «Я концепції», розвиненість системи саморегуляції та деяких інших компонентів, що засвідчують достатньо високий рівень розвитку особистості як відкритої соціально-психологічної системи, що перебуває в стані постійного саморозвитку. Зазначені характеристики, як нам видається, достатньо переконливі, аби визнати суттєві відмінності між самотворенням і самовихованням та самовдосконаленням. Два останні процеси, очевидно, слід розглядати як складові частини комплексної, багатогранної діяльності самотворення.

Все сказане дає підстави вважати, що процес самотворення розпочинається у юнацькому віці і триває упродовж усіх наступних років життя

людини. Початкові стадії самотворення можуть бути доступними старшим підліткам

1.2. Самотворення особистості як цілісний самодетермінований феномен

Феномен самотворення особистості належить до трансцендентальних психолого-філософських категорій, тобто таких, що практично знаходяться поза межами її свідомості і пізнання. Саме через такі процеси людини стверджуються її можливості бути собою, зберігати свою ідентичність, автентичність, пізнавати себе та самореалізовуватися.

У діалектиці трансцендування важливим є те, що сам процес трансцендування не робить людину іншою, вона не стає іншою, а навпаки, трансцендування втримує людину, укріплює її на правах істоти «вірної», «міцної». Отже, саме через трансцендування людини стверджуються її можливості бути собою, зберігати свою ідентичність, автентичність, пізнавати себе та самореалізовуватися. Діалектика трансцендування дає можливість осмислити співвідношення процесів творчості і самотворення.

Комплексні основи в дослідженні феномену самотворення особистості закладені М.Й. Боришевським [7], який визначив самотворення як процес вибудовування себе, своєї самості задля досягнення згоди з собою.

Суттєвою особливістю самотворення, за М.Й. Боришевським, є специфіка контролю цього процесу. З огляду на те, що важливою метою самотворення є збереження ідентичності особистості, оскільки людина контролює зміни у часовому континуумі, який охоплює її минуле, сучасне та майбутнє як суб'єкта самотворення, він вважає процес самотворення самосуб'єктною активністю особистості, яка передбачає відносно високий рівень її розвитку, зокрема вагому представленість у її структурі таких утворень, як моральні переконання, сформованість світоглядних та інших орієнтацій – складників системи духовності, наявність структурованої «Я-концепції», розвиненість системи саморегуляції та деяких інших компонентів, що є показником достатньо високого рівня розвитку особистості.

Зазначені характеристики є суттєвими складовими феномену самотворення. Разом з тим, потребують ґрунтовного вивчення чинники та умови ініціації, динаміки та результативності процесу самотворення особистості, встановлення особистісного модусу самотворення, особливостей його детермінації та самодетермінації.

Крім того, існує ряд понять близьких за сутністю до поняття «самотворення». Зокрема, «самоздійснення», «самовиховання», «самовдосконалення», «саморозвиток», «самоактуалізація», «самореалізація» тощо, які потребують визначення їх зв'язку із поняттям «самотворення».

Очевидно, що спільним для всіх цих понять є внутрішньо детермінована активність людини, спрямована на розвиток свого потенціалу, що є ключовим

поняттям *теорії самодетермінації*. Тому саме в цьому ракурсі слід, на нашу думку, розглядати феномен самотворення.

В даний час теорія самодетермінації є одним із основних наукових підходів вітчизняної та світової психологічної науки до вивчення причин ініціації активності особистості, мотивації її поведінки, особистісного розвитку та психологічного благополуччя.

Класичними в цьому аспекті вважаються дослідження американських вчених Е. Десі [34] та Р. Райана [36]. Їх праці відносять до позитивної психології, метою якої є звернути увагу психологічної науки не тільки на виправлення негативного, а й на побудову позитивних складових психології людини, а саме, визначення факторів, що стимулюють вроджений потенціал людини.

Іншими словами, самодетермінація означає відчуття свободи по відношенню як до сил зовнішнього впливу, так і до внутрішніх сил особистості. Тому одним із ключових понять теорії самодетермінації є поняття автономії. Людину вважають автономною, коли вона діє як суб'єкт, виходячи із глибинного відчуття себе.

Отже, дослідження такого складного, динамічного феномена як «самотворення особистості» передбачає дослідження інтегральної інстанції психічного відображення і регуляції, яка управляє функціональними ресурсами і можливостями свідомості особистості. Такою інстанцією, безумовно, є *суб'єкт*.

Врахування в дослідженні *системної сутності феномену* самотворення особистості зумовлює необхідність звернення до методології системного підходу та синергетики як теорії самоорганізації та самодетермінації складних динамічних систем.

Будь-яке психологічне дослідження покликане аналізувати свій предмет як частину цілісного системного апарату психічного відображення, у центрі якого розміщений суб'єкт. Як зазначено А. В. Брушлінським, «розмаїття та єдність різних, суперечливих психічних явищ об'єктивно виступають і тому вивчаються наукою як система якостей певного суб'єкта. Тим самим *цілісність* індивідуального суб'єкта є об'єктивною підставою для цілісності, системності всіх його психічних процесів, станів і властивостей. Такий вихідний онтологічний план розгляду проблеми. Він закономірно визначає гносеологічну та епістемологічну основи її розв'язання [8].

Сутність *цілісної* організації самотворення особистості як системи означає, що основний зміст структури компонентів самотворення не лише утворюють систему, а й виступають в ній одним із рівнів її організації, тим самим стаючи підсистемами, крім того ця система, в свою чергу, є онтологічно включеною в системи більш високого порядку (метасистеми). Такою онтологічно представленою *метасистемою* по відношенню до самотворення є особистість суб'єкта.

Зупинимось на визначенні основних компонентів самотворення особистості як цілісної самоорганізованої та самодетермінованої динамічної системи.

Проблеми особистісного становлення, реалізації особистісних можливостей і досягнення самості («бути самим собою») є предметом теорій особистості К. Роджерса та А. Маслоу, які розкривають нам ракурс дослідження проблеми самотворення особистості; особистість, таким чином, представляється не тільки як дещо, що перебуває у процесі розвитку, але і як суб'єкт, що усвідомлено прагне до *саморозвитку*, а особистісний спосіб буття означає не тільки і не стільки те, наскільки людина автономна, але й наскільки вона *прагне* до автономності і самостійності.

Тому особистісна автономія, на наш погляд, є одним із основних структурних компонентів її самотворення.

На противагу таким уявленням, теорії особистості, створені прихильниками гомеостазу, можуть пропонувати як предмет дослідження зміст і розмаїтість основних потреб людини чи її інстинктів; різні особистісні механізми, що виробляються з метою *зниження напруги*, створюваної потребами; а також процеси, що забезпечують становлення механізмів зниження напруги. У той час, як у теоріях особистості гетеростатної орієнтації будуть підкреслюватися *інтеграція мотивів* людини, підпорядкованих завданням самореалізації, спрямованості у майбутнє, а також різні засоби, завдяки яким люди досягають особистісного зростання і самореалізації.

Як цілісна психологічна система, людина знаходиться не в протиставленні об'єктивному світу, а в єдності з ним, з тією його частиною, що має для неї значення, зміст, *цінність*. Отже, систему ціннісних орієнтацій особистості можна вважати другим важливим структурним компонентом самотворення. Розглядаючи її як підсистему більш широкої системи, яка описується як «життєвий світ людини», «образ світу», що має, у свою чергу, складний і багаторівневий характер. За словами Б. Ф. Ломова, «ціннісні орієнтації, як і будь-яку психологічну систему, можна представити як багатомірний динамічний простір, кожний вимір якого відповідає певному виду суспільних відносин і має для кожної особистості різне значення» [12].

При цьому важливою індивідуальною характеристикою людини, що опосередковує процес її саморозвитку, є перспектива майбутнього, що виникає із мотиваційних процесів цілепокладання. Перспектива майбутнього – показник того, якою мірою і яким чином очікуване хронологічне майбутнє стає частиною теперішнього життєвого простору (Ж. Нюттен) [18]. Перспектива майбутнього виникає з мотиваційних процесів цілепокладання. Часова перспектива означає інтеграцію минулого, теперішнього і майбутнього у психологічному життєвому просторі людини. Відповідно, індивідуальні відмінності у перспективі майбутнього виявляють вплив на мотивацію – на спрямованість до цілей, оскільки ціль людини включає її очікування у майбутньому (Ж. Нюттен, К. Левін), оскільки відомо, що велика перспектива майбутнього означає менше цілей у близькому майбутньому та спрямованість на цілі у далекому

майбутньому, менше виражене бажання негайного задоволення цілей. Тому, до цього компонента слід додати наявність цілей у перспективі майбутнього особистості.

Одним із найважливіших чинників наявності цілей у перспективі майбутнього особистості є її *ставлення до себе* (самоствалення). Аналіз психологічних механізмів формування глобальної самооцінки дозволяє, вслід за І. С. Коном, стверджувати, що в її підставі виявляються такі процеси, як засвоєння суб'єктом зовнішніх оцінок (це може бути і безпосереднє віддзеркалення чужих оцінок, та орієнтація на того, хто генералізує іншого), соціальне порівняння за ознаками «краще-гірше» або «схожий-несхожий» і самоатрибуція, коли людина формує ставлення до себе та свої внутрішні стани, спостерігаючи й оцінюючи свою поведінку у різних ситуаціях [10].

Самоствалення, як властивість особистості, найтіснішим чином пов'язане з цілями її життя та діяльності, з її ціннісними орієнтаціями, і є найважливішим чинником утворення та стабілізації її єдності. Будучи стійкою особистісною рисою, самоствалення тісно пов'язане з іншими властивостями особистості, особливо волею. Воно впливає на формування змісту, структури і форми прояву цілої системи психологічних особливостей особистості. Самоствалення людини значною мірою визначає оцінку навколишньої дійсності, формування уявлень про світ і себе самого, забезпечує прогнозування своєї соціальної ефективності та ставлення до себе навколишніх, регулює міжособистісні взаємини, постановку і досягнення цілей, впливає на процеси саморозвитку і самореалізації та, разом із соціальним статусом й установкою особистості до зовнішнього світу, становить зміст системи «особистість – соціальний світ» і є однією із структурних одиниць диспозиційного ядра особистості.

Як свідчать надбання теоретиків соціально-когнітивного напрямку, поведінка людини регулюється складною взаємодією між внутрішніми чинниками та чинниками оточення, тому при розгляді поведінки слід брати до уваги такі когнітивні компоненти особистості, як сприймання, очікування і цінності. Проте, привабливість результату і віра у позитивний результат недостатні для запуску мотивації суб'єкта. Згідно концепції самоефективності А. Бандури [33], необхідна також *віра у свої можливості*, як достатні для того, щоб упоратися з певним видом діяльності. Тому самоефективність, що полягає у тому, наскільки компетентною та впевненою почуває себе людина, виконуючи певну справу, є третім, центральним і важливим компонентом самотворення особистості.

Безумовно, перелік структурних компонентів самотворення особистості як системи, які водночас є і факторами, що обумовлюють розвиток цієї системи, можна продовжити до нескінченності. Проте, ми визначили ці три компоненти як ключові параметри моделі самотворення особистості.

Основою прагнення особистості до саморозвитку, як базисного для процесу її самотворення, погоджуючись з концепціями К. Роджерса та А. Маслоу, можна визначити безперервний пошук особистісного росту. Завдяки цій мотиваційній тенденції і здійснюється розвиток особистості.

Діяльність досягнення передбачає також наявність умов, при одночасній присутності котрих дії сприймаються самим суб'єктом чи особами, що спостерігають за ним, як складові діяльності досягнення [27]. Такими умовами, згідно з Х. Хекхаузенем, є: діяльність повинна залишати після себе відчутний результат; результат діяльності повинен оцінюватися якісно чи кількісно; вимоги до оцінюваної діяльності повинні бути адекватними, тобто щоб діяльність могла завершитися успіхом; діяльність повинна бути бажаною для суб'єкта і її результат повинен бути отриманий ним самим.

Виходячи зі сказаного вище, стає очевидним, що *самотворення* особистості, як система, асимілює потенціал метасистеми «особистість», в яку онтологічно включена. Оскільки особистість включена у ще більш загальну систему – ціннісне середовище, то, у свою чергу, асимілює також і її потенціал. А генеза мотивів самотворення здійснюється не лише від потребнісної сфери, але й від особистісних та ціннісно-сміслових структур, утворень, процесів тощо.

Мотивація самотворення особистості виникає як динамічний аспект функціонування організму, який забезпечується складною структурно-рівневою мотиваційною системою, системоутворюючим чинником якої є самореалізація особистості. При виникненні розбіжностей між реальним та потенційним станами особистості виникає ефективне *напруження* цілісної системи, яке виводить її з рівноваги і переводить у мотиваційний стан.

Витоками самореалізації особистості (а отже, й особистості загалом) є *нужда* як енергетично-інформаційна сутнісна якість, що забезпечує експансію життя в онто- і філогенезі. Нужда виступає як єдина вихідна інтенційна сила, діяльність якої «запускає» складну систему «особистість» і забезпечує її розвиток як саморозвиток [14].

Прагнення до саморозвитку, будучи автономним психічним механізмом, енергетично забезпечуваним взаємопосиленням напруг різних дефіцитарних потреб (на користь біологізаторських теорій), підкріплюється і підсилюється особистісними і соціальними у своїй основі потребами «робити щось краще» (на користь теорій розвитку і росту), а також осмислюється людиною, у результаті чого знаходить інтенцію, додатково підсилюючись (на користь гуманістичних теорій).

Отже, особистість загалом та її компоненти набувають можливості виконувати також функції мотивів, що є основою її самотворення. Саме характер мотивів, що лежать в основі діяльності, визначають спрямованість і зміст активності особистості, її включеність, осмисленість, задоволеність. При цьому задоволеність собою та своїми результатами забезпечують переживання важливості цього процесу і є джерелом подальшого самовдосконалення особистості.

Отже, процес самотворення є цілісним самодетермінованим, складно організованим феноменом, що опосередковується комплексом параметрів особистості, зокрема цінністю саморозвитку, цілісністю сприйняття життєвого шляху, самоприйняттям, вірою в свої сили, готовністю до самозмін тощо.

Здатність до самодетермінації, саморозвитку, самовдосконалення та самотворення реалізується тоді, коли особистість стає справжнім суб'єктом. Рушійні сили особистісного розвитку локалізовані у самій особистості, а зовнішні чинники втрачають свою програмуючу роль.

1.3. Самовдосконалення як механізм самотворення особистості

Самовдосконалення – це вища форма самотворення, яка полягає у творчому ставленні до власної особистості, у бажанні змінити, удосконалити себе. Основними умовами становлення даного феномену слід визнати такі фактори як спілкування з оточуючими і власна активність індивіда. У спілкуванні засвоюються форми, види і критерії оцінок; в індивідуальному досвіді відбувається їх апробація, наповнення особистісною сутністю. Із оцінок оточуючих дитина постійно виокремлює критерії і способи оцінювання інших і переносить їх на себе. Так відбувається формування самовдосконалення особистості. І яке воно буде, загалом, залежить від особливостей взаємодії з дитиною, від ставлення до неї оточуючих, насамперед, батьків, педагогів, однолітків.

Як зазначав Г.С. Костюк: «Дорослі опосереднюють формування досвіду дитини вже з перших її днів. Немає ніякої можливості провести якусь штучну межу, що відокремлювала б особистий досвід дитини від досвіду суспільного, а тим більше не можна протиставити їх. Особистий досвід дитини проймається досвідом, засвоєним від дорослих, через що набуває нової якості. Таке взаємопроникнення існує в усіх виявах свідомого психічного життя дитини, починаючи з її осмисленого сприймання» [11, с. 127].

Зміна взаємин дитини з оточуючими віддзеркалюється у її свідомості і завдяки цьому змінює її внутрішній психічний стан, перебудовує внутрішнє ставлення до інших людей та до самої себе. Однак цим, на думку С.Л. Рубінштейна, не вичерпується процес розвитку особистості і її самосвідомості, подальший розвиток пов'язаний з більш складною внутрішньою роботою, яка передбачає здатність самостійно ставити перед собою ті чи інші завдання, визначати спрямованість власної діяльності. Процес самопізнання починає поєднуватися з самооцінкою. Розвиток самосвідомості, за С.Л. Рубінштейном, можливий лише завдяки взаємодії людини з зовнішнім світом, в результаті взаємин з іншими людьми, завдяки різноманітним зв'язкам її Я з іншими конкретними Я, завдяки усвідомленню змін у відносинах з оточуючими та пізнанню їх. В результаті цих взаємин людина свідомо самовизначається як Я, як особистість, що належним чином віддзеркалюється у її самосвідомості [21].

Процес самовдосконалення не вичерпується своїм суб'єктивним змістом, а діє як об'єктивний фактор, впливаючи на взаємовідносини між людьми, на домагання особистості, її життєву спрямованість, у значній мірі формуючи її. Розвиток поведінки зрілої особистості характеризується більш узагальненим

усвідомленням себе, адекватною самооцінкою, наявністю здатності регулювати свої дії не лише під впливом обставин, а й самостійно, появою більш загальної і віддаленої за часом мети, виникненням внутрішніх стимулів, регулюючих діяльність, формуванням потреби у самотворенні як одному з проявів самоактивності.

Необхідність всебічного дослідження феномену самовдосконалення актуалізувалась у зв'язку з інтенсивним вивченням процесів самосвідомості і самоідентичності особистості (М.Й. Боришевський [7], Г.С. Костюк [11], С.Д. Максименко [13], В.В. Столін [26], К.В. Шорохова [31]; ціннісних аспектів у структурі особистості (Б.Г. Ананьєв [2], О.О. Бодальов [6], М.Й. Боришевський [7], С.Л. Рубінштейн [21], Л.З. Сердюк [24], К.В. Шорохова [13]); гуманістичних поглядів на суспільні процеси (Г.О. Балл [4], А. Маслоу [15], К. Роджерс [35]) тощо.

Розвиток самосвідомості, за С.Л. Рубінштейном, можливий лише завдяки взаємодії людини з зовнішнім світом, в результаті взаємин з іншими людьми, завдяки різноманітним зв'язкам її Я з іншими конкретними Я, завдяки усвідомленню змін у відносинах з оточуючими та пізнанню їх. В результаті цих взаємин людина свідомо самовизначається як Я, як особистість, що належним чином віддзеркалюється у її самосвідомості [21].

Сучасні психологічні концепції різноманітні у своєму розумінні сутності феномену Я, самосвідомості і самовдосконалення. Так, деякі з авторів (І.С. Кон, В.В. Столін) розглядають як синоніми такі поняття як Я, «Я – концепція», образ Я, ідентичність, вбачаючи загальні риси у їх формуванні і проявах. Інші, навпаки, намагаючись подати структуру свідомості ієрархічно, наполягають на розмежуванні цих понять.

Зарубіжні психологи широко використовують поняття «Я – концепція».

К. Роджерс розглядає Я – концепцію як організований і послідовний концептуальний гештальт, складений із сприйняття якостей Я (або «мене»), взаємовідносин Я з іншими людьми і з різноманітними аспектами життя, а також цінностей, пов'язаних з цими сприйняттями. Він вважає, що даний гештальт доступний для свідомості, але не обов'язково усвідомлюваний, і зазначає, що, як тільки гештальт усвідомлюється, відразу ж включається механізм оцінювання суб'єктом своїх якостей [35].

Р. Бернс трактує Я – концепцію як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пов'язану з їх оцінкою. «Я – образ» розглядається як описова складова Я - концепції, оцінна грань представлена в її структурі самооцінкою [5].

Згадуючи про дослідження У. Джемса [9], необхідно підкреслити три основні обставини: по-перше, визнання подвійної природи Я, виокремлення в ньому двох нерозривних сторін (Я як суб'єкт і як об'єкт); по-друге, виділення потрібної структури емпіричного Я, що включає когнітивний, емоційний і конативний компоненти; по-третє, розуміння самооцінки як переживання відповідних емоцій на свою адресу, що не залежать ні від думки оточуючих, ні від будь-яких інших зовнішніх обставин, а є співвідношенням здібностей, які забезпечують успішність чи неуспішність домагань особистості.

Більшість психологів одноставна у розумінні основних питань, пов'язаних з сприйманням і оцінкою особистістю самої себе, у визнанні багатоплановості структури самосвідомості, її процесуальності, постійного розвитку. Процес усвідомлення себе відбувається у єдності когнітивної оцінки своїх можливостей, досягнень і емоційних реакцій, переживань з приводу цієї оцінки, тобто, самоствавлення. Самоствавлення органічно пов'язане з самопізнанням, і є його емоційно-особистісною складовою. Оскільки свідомість є знання про оточуючий світ і ставлення до нього (С.Л. Рубінштейн), самопізнання – єдність пізнання себе і ставлення до себе.

Самовдосконалення передбачає наявність у індивіда інформації про самого себе, що складає образ Я. Сучасна психологія розглядає дану проблему в єдності трьох аспектів: ідентичність (самість), «Его» (суб'єктність) і образ «Я». Як зазначає І.С. Кон, – всі ці аспекти взаємопов'язані і передбачають один одного. Ідентичність психіки, поведінки індивіда неможлива без якоїсь єдиної регулятивної основи, яка, в свою чергу, вимагає самосвідомості. «Его» як регулятивний механізм передбачає наступність психічної діяльності і наявність інформації про самого себе. Образ «Я» немов добудовує ідентичність і суб'єктність особистості і водночас корегує її поведінку. І далі І.С. Кон продовжує: «При вивченні ідентичності центральне місце посідає питання, від чого залежить єдність і послідовність поведінки та психічних процесів індивіда і яка їх вага в різних контекстах та ситуаціях і на різних етапах його життєвого шляху, тобто об'єктивна діалектика стійкості і мінливості особистості. При вивченні «Его» увага концентрується на процесах і механізмах свідомої регуляції поведінки, на співвідношенні свідомої внутрішньої мотивації особистості, з одного боку, та впливу зовнішнього середовища і неусвідомлюваних емоційних реакцій з іншого; сила «Я» у даному контексті вимірюється ступенем його свідомої саморегуляції. Нарешті, при вивченні «образу Я» увагу привертають конкретні процеси і механізми самосвідомості, ступінь адекватності самооцінок, структура і динаміка «образу Я», його роль і значення в загальному балансі психічної діяльності особистості» [10, с. 10].

В структурі самосвідомості В.С. Мерліна [16] виокремлюються чотири компоненти: усвідомлення тотожності (відмінність себе від всього світу), усвідомлення «Я» як активного начала, суб'єкта діяльності; усвідомлення своїх психічних якостей; соціально-моральна самооцінка. В цій концепції всі компоненти можуть бути представлені як прямі чи опосередковані похідні від ідентифікації і відокремлення.

Ідентифікація особистості розглядається як прагнення до досягнення тотожності з соціальним середовищем, до спілкування і одночасно до відокремленості («бути як інші», «бути з іншими», «бути для інших» і «бути самим собою»). Відокремленість же розглядається як базове поняття самовдосконалення особистості. Передумовою соціального відокремлення людини є її здатність до «розриву» (С.Л. Рубінштейн) «Я» і «не-Я», що ґрунтується на функціонуванні «Я – рефлексуючого» [21]. С.Л. Рубінштейн

зазначав, що саме рефлексивне ставлення людини до життя, до самої себе визначає і поведінку суб'єкта та ступінь його свободи.

Соціальна психологія досліджує образ Я з позиції соціальних настановлень, які передбачають три взаємопов'язаних компоненти: когнітивний (пізнавальний) – відповідні уявлення про об'єкт, афективний (емоційний) – позитивні чи негативні почуття до об'єкта; поведінковий – готовність до відповідних дій відносно об'єкта. Соціальні настановлення полегшують пристосування особистості до середовища (настановлення закріплюють те, що сприяє задоволенню потреб суб'єкта), пізнання (настановлення систематизують попередній досвід взаємодії суб'єкта з об'єктом), самореалізація (стійка система соціальних настановлень – необхідна передумова творчої активності особистості, самовиховання тощо) і психологічний самозахист (наявність відповідної системи настановлень дозволяє індивіду ухилитися від усвідомлення таких аспектів дійсності, які могли б похитнути стійкість його особистості).

Проблема регуляції, саморегуляції і прогнозування соціальної поведінки особистості розглядалась у роботі В.О. Ядова [22]. Згідно з його диспозиційною теорією особистості, окремі настановлення не існують у особистості самі по собі, а складаються у відповідну ієрархічну систему диспозицій. Перший, нижчий рівень, складають елементарні настановлення, які формуються на основі вітальних (життєвих) потреб і у найпростіших ситуаціях. Такі настановлення - не що інше, як закріплена попереднім досвідом готовність до дії і є неусвідомленими, Другий рівень диспозиційної структури – система соціальних настановлень, які включають в себе всі три основні компоненти (когнітивний, емоційний і поведінковий) і формуються у людини на основі оцінки окремих соціальних об'єктів і ситуацій (або їх властивостей). Третій рівень – базові соціальні настановлення, які визначають загальну спрямованість активності особистості. Нарешті, четвертий, найвищий рівень мотиваційної ієрархії утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засоби досягнення даних цілей, що детерміновані загальними соціальними умовами життя даного індивіда. Розуміння образу Я як соціальних настановлень дозволяє уявити його структуру, де складовими є когнітивні, емоційні і поведінкові ознаки, які взаємодіють між собою.

В структурі самосвідомості і Я-концепції, як уже згадувалось раніше, виокремлюються три компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий. І.І. Чеснокова зазначає, що це не статичні, а внутрішні процеси. «В реальній життєдіяльності особистості самосвідомість виявляється у нерозривній єдності своїх окремих внутрішніх процесів – самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і саморегуляції поведінки у найрізноманітніших формах взаємодії людей в суспільстві» [29, с. 89-90].

Зупинимось на кожному з цих процесів. Когнітивна складова – дана складова фіксує знання людини про саму себе і являє собою самопізнання як початкову ланку і основу існування самосвідомості. За І.І. Чесноковою слід розглядати два рівні самопізнання. На першому рівні суб'єкт співвідносить себе

з іншими. Основними внутрішніми прийомами самопізнання є самосприйняття і самоспостереження. Загалом формуються деякі відносно стійкі уявлення про своє Я, але ще відсутнє цілісне розуміння себе, своєї сутності.

Провідними внутрішніми прийомами другого рівня є самоаналіз і самоусвідомлення. Через самопізнання людина приходить до відповідного розуміння себе, тобто результатом даного процесу є цілісний Я-образ. Процес самопізнання не є рівномірним, позбавленим протиріч. Головна трудність полягає в тому, що суб'єкт пізнання і об'єкт злиті, тому виникає загроза суб'єктивізму. У деяких випадках відбувається умисне спотворення фактів відносно власної думки про себе, тенденційне їх тлумачення з метою уникнення внутрішнього дискомфорту.

Емоційно-ціннісна складова. Знання про себе стають необхідним матеріалом, на основі якого відбувається процес самооцінки. Самооцінювання – це співставлення Я або окремих його сторін з власною системою цінностей, з особистими можливостями, нормами, стандартами тощо. Як у сфері самопізнання спостерігається рух знання про себе від окремих ситуативних і непевних образів до більш-менш стійких уявлень про себе, так і в оцінній підструктурі виявляється та ж сама інтегративна тенденція розвитку. Із багатьох окремих самооцінок особистості, її власних дій, вчинків, які виявляються у різних ситуаціях і при взаємодії з різними людьми, формується більш-менш узагальнена, стійка, цілісна самооцінка. Окремі самооцінки, структуруючись у єдину цілісну самооцінку, взаємодіють між собою, зумовлюючи ту чи іншу побудову загальної оцінки себе. Від самооцінки залежить емоційне ставлення до себе, яке виявляється у формі різних почуттів і емоційних станів: почуття гордості, радості, смутку тощо.

Поведінкова складова полягає у внутрішніх діях саморегуляції і самоконтролю, у потенційній поведінковій реакції, яка може бути викликана образом-Я, самооцінкою і емоційним ставленням до себе. Регулююча роль самосвідомості полягає в тому, що вона спрямовна на розвиток власної особистості. Саморегуляція – така форма регуляції поведінки, яка передбачає момент включення у поведінковий акт, починаючи від його мотиваційних компонентів і закінчуючи власною оцінкою досягнутого ефекту поведінки – результатів самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення до себе. Специфіка саморегулювання як особливого компоненту самосвідомості залежить від включення в нього волі і самоконтролю. Саморегуляція в системі «Я та інші» спрямована на адаптацію особи до інших людей і інших соціальних груп. Саморегуляція в системі «Я і Я» виявляється у свідомій роботі особистості над собою, коли ставиться мета що-небудь змінити, розвинути, удосконалити в собі.

Самовдосконалення особистості залежить від її індивідуальних особливостей, від її ставлення до свого внутрішнього світу, від міри розвиненості потреби в рефлексії, від глибини інтенсивності процесу пізнання себе тощо.

Аналіз літературних джерел з досліджуваної проблеми приводить до

висновку про багатоаспектність даного феномену і багатозначність його визначень. Ми застосували методи загально-наукового підходу до процесу самовдосконалення особистості, який трактується як усвідомлена діяльність людини, що спрямована на розроблення, удосконалення чи зміну власних якостей відповідно до соціальних і індивідуальних цінностей, орієнтацій, інтересів, цілей, що формуються під впливом умов життя і суспільного виховання. В реальній життєдіяльності особистості самосвідомість виявляється у нерозривній єдності своїх окремих внутрішніх процесів – самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і саморегуляції поведінки у найрізноманітніших формах взаємодії людей в суспільстві.

Самовдосконалення особистості залежить від її власної активності, яка сприяє самотворенню і самоствердженню цінності Я. Необхідною умовою розвитку даного процесу є тісний взаємозв'язок змістових характеристик його цілей з актуальними цінностями суспільства, які фактично виступають регуляторами міжіндивідуальних взаємин.

1.4. Особистість як суб'єкт самовдосконалення та самотворення

Особистість людини є носієм певних загальних якостей і типологічних особливостей, а отже, конкретну особистість можна співвіднести з деякою спільністю чи категорією. У цьому сенсі особистість має свою об'єктивну сутність, що випереджає її спосіб буття, екзистенції, конкретної життєдіяльності [23]. Проте, як зазначає Н. І. Сарджвеладзе, особистість як суб'єкт діяльності і екзистуючу істоту не слід перетворювати в предмет пізнання (тобто позитивістськи орієнтований спосіб пізнання), тому що в такому випадку суб'єкт втрачає свою суб'єктивність, перетворюється у свою протилежність.

Особистість людини складно категоризувати, вона не є вираженням певної загальної сутності; вона унікальна, її важко типізувати і розглядати в рамках причинно-наслідкових зв'язків, їй властива *недетермінована, абсолютно спонтанна активність*. Сутність особистісного буття пізнається тим, що воно постає перед дослідником як суб'єкт життєдіяльності (а не об'єкт). Зокрема, Г. Олпорт вважав, що варто зберігати рівновагу між «номотетичним» і «ідеографічним» підходом і синтезувати їхні протилежні точки зору [19].

Динамічні тенденції розвитку особистості дають уявлення про активність суб'єкта в рамках системи взаємодії «особистість – соціальне середовище». Так, Ш. О. Надірашвілі виділяє три рівні активності людини – індивідний, суб'єктивний і особистісний [17]. Індивідному рівню активності відповідають ті аспекти середовища, які релевантні біологічним потребам людини (поняття «індивід» у цій концепції ототожнюється з поняттям «організм» або «біологічна особина») і його психофізичним операціональним можливостям. Активність на рівні суб'єкта містить у собі проблемну ситуацію, тобто ті характеристики середовища, які сприяють припиненню актів імпульсивної поведінки і

актуалізації специфічного акту об'єктивації. Активність на рівні особистості націлена на соціальні норми, очікування, інтерперсональні взаємини тобто особистісному рівню активності властива взаємодія із соціумом.

Соціальне і культурне середовище, діючи негентропійним чином [10], виробляє певні особистісно-характерологічні стереотипи для ефективного впорядкування досвіду міжлюдських зв'язків, колективного співіснування та індивідуальних вчинків, а також для ефективного управління діяльністю окремих членів співтовариства.

Відповідно, індивідуальні риси, особистісні якості людини типізовані в певних «схематизмах» суспільної свідомості, однак конкретний людський індивід відрізняється від звичайних речей, які можуть бути згруповані і класифіковані. Така відмінність полягає в тому, що людина не є пасивним об'єктом маніпуляцій; у неї виробляється своє ставлення до навколишнього середовища, виражається бажання належності до оточення або відділення від нього, прагнення відповідати або не відповідати своєю діяльністю та своїми людськими якостями стандартам соціального оточення.

Прагнення людини належати до певної спільності людей, «бути, як інші», виявляти соціальну ідентичність – явище багатоаспектне. Разом з тим, має місце і заслуговує аналогічного розгляду опозиційне прагнення – «бути самим собою». На момент особистісного становлення, реалізації особистісних можливостей і досягнення самості («бути самим собою») спирається теорія особистості К. Роджерса та розроблений ним психотерапевтичний і психоконсультаційний метод недирективного спілкування [35].

Крізь призму усвідомлення власних особистісних особливостей та прагнення підвищення рівня персоналізації розглядається особистісний спосіб буття І. С. Коном [10] і В. В. Століним [26]. В. В. Столін, наприклад, розрізняючи соціально-індивідний і особистісний рівні людської життєдіяльності вважає, що на соціально-індивідному рівні переважає прагнення бути подібним іншим, в той час як на особистісному рівні першорядного значення набуває пошук і виявлення в собі особливих, відмітних людських якостей.

Перехід від структурно-агрегатного опису особистості до аналізу її функціонування як цілісної системи, яка постійно перетворюється і розвивається передбачає вивчення постійного руху (зміни і розвитку) самої особистості, як зазначає Л. І. Анциферова, яка, при зміні соціальної дійсності, повинна змінити свої психологічні властивості для збереження стійкості важливих життєвих цілей, цінностей, переконань [3]. Тобто особистість розглядається з позицій динамічного підходу.

З позицій такого підходу сама особистість є автором власних змін, перетворень і форм розвитку, тобто вона активна в осмисленні свого життєвого шляху, в усвідомленні себе; особистість є суб'єктом мислення, цілепокладання, рефлексії, постійно вирішує протиріччя свого розвитку, що є джерелом особистісних змін, зниження чи підвищення напруженості, зміни психічних станів та ін. Поняття процесуальності сприяє розумінню психологічних

механізмів, що реалізують прогрес мислення, розвиток мотивації, вдосконалення саморегуляції, зміни уявлень про себе.

Розвиваючи процесуальний підхід, К. О. Абульханова-Славська зробила спробу розділити особистісні зміни та розвиток особистості. Розглядаючи особистість як стійку систему характерних для неї відношень, вона вважає, що розвиток особистості пов'язаний з її основними ставленнями, які є відносно стабільними і утворюють «ядро» особистості. Зміни цих ставлень не є парціальними, а здійснюються системним чином [1]. Зміна особистості відбувається під впливом часу, обставин та «критичних», «поворотних» подій в її житті. Так, зокрема, К. О. Абульханова-Славська, розглядаючи особистість як систему суперечностей між природним і суспільним, індивідуальним і суспільним, об'єктивним і суб'єктивним, стверджує, що зміна, розвиток, становлення особистості здійснюється через вирішення суперечностей між особистістю і її оточенням.

На суперечності, як вагоме джерело розвитку особистості, вказував Г. С. Костюк [11], виділяючи в якості основної суперечності невідповідність між потребами і можливостями та засобами їх задоволення: «Однією із основних внутрішніх суперечностей, які по-своєму проявляються на різних етапах розвитку особистості, є розбіжності між існуючими у неї потребами, прагненнями і досягнутим рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення».

Зрозуміло, що позитивна роль протиріч у детермінації прогресивного, нормального розвитку не може бути абсолютизована, оскільки існує «мертва зона» протиріч, які не призводять до розвитку, і зона протиріч, які породжують дисгармонійний розвиток, зокрема надмірна дистанція між бажаним, ідеалом і функціональними можливостями людини. Важливим фактором розвитку може виступити гармонійне вирішення протиріч, а також протиріччя між необхідною та відсутньою формою поведінки [3].

Отже, підходимо логічно до запитання – що є рушієм для індивіда насамперед (або виключно) – необхідність зменшення напруги і збереження стану внутрішньої рівноваги (гомеостаз) чи його мотивація спрямована на розвиток, пошук нових стимулів та самореалізацію (гетеростаз)? Дотримуючись різних точок зору з цього питання, персонологи висловлюють діаметрально протилежні погляди на мотиваційний фундамент поведінки.

Позицію гомеостазу відстоювали, зокрема, Дж. Доллард і Н. Міллер, вважаючи, що особистісні характеристики набуваються за допомогою наування, що завжди припускає взаємозв'язок між факторами спонукання (наприклад, голод) і підкріплення (у цьому випадку їжа). Згідно з даною теорією, підкріплення завжди зменшує дію первинного спонукального стимулу. Відповідно люди є такими, які вони є, тому що вони набули стабільних властивостей, завдяки яким стає можливим зниження напруги спонукального мотиву і збереження стану внутрішньої рівноваги.

Зовсім іншу концепцію мотивації людини висунули А. Маслоу і К. Роджерс. Ці теоретики гетеростаза вважали, що основою мотивації людей є

безперервний пошук особистісного росту і самореалізації. Людина живе не тільки завдяки редуції потреби. Замість того, щоб спрямовувати свою поведінку на задоволення потреби, а виходить, на зменшення напруги, люди, відповідно до своєї природи, постійно шукають нові стимули і можливості випробувати свої сили, щоб досягти самореалізації. Завдяки цій мотиваційній тенденції і здійснюється розвиток особистості [15], [35].

Це базисне положення породило безліч логічних побудов. Теорії особистості, створені прихильниками гомеостазу, можуть пропонувати як предмет дослідження зміст і розмаїтість основних потреб людини або її інстинктів; різні особистісні механізми, що виробляються з метою *зниження напруги*, створюваної потребами; а також процеси, що забезпечують становлення механізмів зниження напруги. У теоріях особистості гетеростатної орієнтації будуть підкреслюватися *інтеграція мотивів* людини, підпорядкованих завданням самореалізації, спрямованості в майбутнє, а також різні засоби, завдяки яким люди досягають особистісного зростання і самореалізації.

Положення гетеростазу дотримувався також А. Адлер. «Рух від мінуса до плюса нескінченний», вважав він. У наведеному висловлюванні виражена ідея збільшення напруги за рахунок постійного прагнення рухатися «від мінуса до плюса» і «знизу вгору», а в якості основного життєвого мотиву покладено концепцію прагнення до переваги, а стиль життя і фіктивні цілі коріняться у більш ранньому почутті неповноцінності. У цьому нескінченному прагненні люди не знімають напруги, вони генерують її для продовження боротьби за досягнення своїх фіктивних цілей. Версія гетеростазу Адлера, звичайно, відрізняється від ідей сучасної гуманістичної та феноменологічної психології, де гетеростаз постає у вигляді самореалізації особистості (тобто постійного руху в напрямку актуалізації її потенційних можливостей).

Прагнення до самореалізації, самовдосконалення та самотворення, будучи автономним психічним механізмом, енергетично забезпечуваним взаємопосиленням напруг різних дефіцитарних потреб (це на користь біологізаторських теорій), підкріплюється і підсилюється особистісними і соціальними у своїй основі потребами «робити щось краще» (це на користь теорій розвитку і росту), а також осмислюється людиною, у результаті чого знаходить інтенцію, додатково підсилюючись (на користь гуманістичних теорій). Умовно кажучи, прагнення до самореалізації – наслідок сумарної (або генералізованої, за термінологією Г. Мюрера) мотивації, у структурі якої чітко проглядаються три класичних рівні людської психіки – індивідний, особистісний та індивідуальний.

Таким чином, якщо на соціально-індивідному рівні вирішується життєве завдання соціальної приналежності, то на особистісному рівні на передній план виступає особистісний вибір і самореалізація. Особистість представляється не тільки як дещо, що перебуває в процесі розвитку, але і як суб'єкт, що усвідомлено прагне до саморозвитку та самореалізації, а особистісний спосіб буття означає не тільки і не стільки те, наскільки людина автономна, але й

наскільки вона прагне до автономності і самостійності. Розуміння сутності особистісного становлення як «здійснення того, що існує в перспективі», сприяє більш поглибленому аналізу особистісного буття, ніж його розгляд лише крізь призму завершених форм і фіксованих та наявних людських рис і якостей.

Методологічні можливості суб'єктного підходу полягають у визнанні людини активним суб'єктом різноманітних форм довільної людської активності. У ньому розкривається здатність людини до самодетермінації, саморозвитку, самовдосконалення та самотворення.

Таким чином, перед психологією особистості постає завдання: розібратися, що в діяльності утворює суб'єктно-особистісний план, а що є функцією біологічного і соціального індивіда. В.І. Слободчиков називає уніфіковану і соціально запропоновану структуру діяльності «нормативною структурою» [25]. Психологію діяльності, як зазначається, конституюють смислові структури особистості, які утворюють внутрішній прихований план діяльності і характеризують психологічне відношення людини до своєї діяльності. Зовнішні причини завжди діють через внутрішні психічні умови, визначаючи активність не механічною, а діалектичною сутністю.

Переворот у детермінаційних відносинах відбувається тоді, коли особистість виростає справжнім суб'єктом, здатним до саморозвитку і самодетермінації. На даному етапі особистісного розвитку *рушійні сили локалізовані в самій особистості, а зовнішні фактори втрачають свою програмуючу роль*. Загальна закономірність психічного розвитку особистості як суб'єкта виражається, таким чином, у посиленні здатності до самодетермінації і закономірному розширенні обсягу особистісної свободи від зовнішніх та внутрішніх обставин.

Становлення особистості справжнім суб'єктом виражається в поступовій зміні співвідношення між «зовнішнім» і «внутрішнім»: від переважної спрямованості «зовнішнє через внутрішнє» до все більшого домінування тенденції «внутрішнє через зовнішнє» [30] і «у міру дорослішання в житті людини все більше місце займають саморозвиток, самовиховання, самоформування і відповідно більша питома вага належить внутрішнім умовам, через які завжди діють всі зовнішні причини, впливи тощо» [11].

Література до I розділу

1. Абульханова-Славская, К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев – Л.: ЛГУ, 1968. – 338 с.
3. Анцыферова, Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психология социальных ситуаций. – СПб., 2001. – С. 309-334.

4. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г.О. Балл - Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2008. – 332с.
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс - М.: Прогресс, 1986.
6. Бодалев А.А Психология о личности / А.А. Бодалев - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 188с.
7. Боришевський М. Концептуальні засади проблеми самотворення особистості / М. Боришевський // Психологія особистості. – 2013. – № 1. – С. 39-47.
8. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психол. журн. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 3-10.
9. Джемс У. Личность / У. Джемс // Психология самосознания: Хрестоматия. Самара: БАХРАХ –М, 2000. С. 7-44.
10. Кон, И. С. В поисках себя : личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
11. Костюк, Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
12. Ломов Б. Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений / Б. Ф. Ломов // Психология личности в социалистическом обществе : активность и развитие личности. – М. : Изд-во «Наука», 1989. – С. 6-23.
13. Максименко, С.Д. Основи генетичної психології / С.Д. Максименко // Проблемы медицины. – 1998. – №1. – С.8-14.
14. Максименко, С. Д. Потреба як вихідна одиниця генези особистості / С. Д. Максименко // Медичний всесвіт. – 2004. – Т. IV. – № 1. – С. 112-118.
15. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / А. Маслоу – Киев – Донецк, 1994. – 52с.
16. Мерлин В.С. Проблемы экспериментальной психологии личности / В.С. Мерлин // Ученые записки Пермского пединститута. Т. 77, 1970. – С. 3-192.
17. Надирашвили, Ш. А. Установка и деятельность / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси, 1987. – 361с.
18. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Жозеф Нюттен ; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.
19. Олпорт, Г. Становление личности : избранные труды / Г. Олпорт; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
20. Пенькова О.І. Цінності як умова морального становлення особистості / О.І. Пенькова // Актуальні проблеми практичної психології [зб. наук. праць / ред. кол. І.В. Шапошникова, Н.І. Тавровецька та ін.], – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2014. – С.158-166.
21. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Педагогика, 1976. – 416с.
22. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова. – Л., 1979. – 264с.

23. Сарджвеладзе, Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : «Мецниереба», 1989. – 206 с.
24. Сердюк, Л. З. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентської молоді / Л. З. Сердюк // Освіта регіону. – №2, 2012. – К.: Університет «Україна». – С.311-317.
25. Слободчиков, В. И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры / В. И. Слободчиков // Новые ценности образования : культурные модели школ. – М., 1997. – Вып. 7. – С. 177-184.
26. Столин, В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 308 с.
27. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен ; пер. с англ. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
28. Чепелева Н. В. Теоретико-методологічні засади психологічної герменевтики / Чепелева Н.В. - Наукові записки: Інституту психології ім. Г. С. Костюка – 60 років / За ред. С. Д. Максименка. Випуск 25. – К. : 2006. – С. 22-33.
29. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М: Наука, 1977.
30. Чудновский, В. Э. Нравственная устойчивость личности (психологическое исследование) / В. Э. Чудновский. – М. : Педагогика, 1981. – 208 с.
31. Шорохова Е.В. Проблемы «Я» и самосознание Е.В. Шорохова. – Проблемы сознания. Материалы симпозиума. – М., 1966. – С. 217-228.
32. Эриксон, Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – 2-е изд. – М. : Флинта : Изд-во МПСИ, 2006. – 352 с.
33. Bandura A. Self-efficacy : the exercise of control / A. Bandura. – N.Y. : W.H.Freeman & Co, 1997. – 286 p.
34. Deci, E. L. Self-determined teaching: opportunities and obstacles / E. L. Deci, T. Kasser, R. M. Ryan ; In J.L. Bess (ed.) ; Teaching well and liking it. Motivation faculty to teach effectively. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press. –1997. – P. 57-71.
35. Rogers, K. R. Psychotherapy and personality change / K.R. Rogers, R.F. Dymond. – Chicago, 1954. – 344 p.
36. Ryan, R. Autonomy, relatedness, and the self : their relation to development and psychopathology / R. Ryan, E. Deci, W. Grolnick ; eds. D. Cicchetti, D. J. Cohen // Developmental psychopathology. – Vol. 1. Theory and methods. – N.Y. : Wiley, 1995. – P. 618-655.

РОЗДІЛ II

РОЗВИТОК СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В ПРОЦЕСІ САМОТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Роль світоглядних орієнтацій в самотворенні особистості

Найважливішим аспектом в процесі самотворення особистості є її світогляд, що формується в різних сферах життєдіяльності. Разом з питаннями моралі світогляд людини включає соціально-політичні, економічні, наукові, культурні, релігійні та інші стійкі погляди. Світогляд особистості формує власний соціально-психологічний світ, в якому вибудовується ієрархія цінностей, цілей, життєвих смислів. В основі самотворення закладено пошук світоглядних орієнтацій, побудова нової ієрархії цінностей, нових життєвих цілей та засобів їх досягнення. Визнання життя як безумовної цінності, що не потребує пояснень, виправдань у її доцільності, дає особистості впевненість. Самопрограмування особистості корегується втручанням ззовні суспільства, оточенням. Розглядаючи категорію життя як відображення «світу, що в особі людини пізнає себе сам» [16], «єдності людини і світу» [15], можна виділити місце впливу світоглядних орієнтацій на організацію життя особистості як безперервного творення. Особистість є діяльним учасником свого життєвого шляху, оперуючи світоглядними уявленнями, вона творить свою життєву реальність. В цій реальності акумулюється її соціальний досвід, який представлений в світоглядних універсалах, що задають цілісний образ людського світу. Особистість враховує особливості своїх можливостей опанування цього світу, з його вимогами, законами. Урахування усіх життєвих складнощів цього опанування в реальному житті впливає на формування світоглядних схематизмів. Саме ці схематизми зумовлюють життєвий шлях особистості, організують суб'єктивне сприйняття світу, його переживання і розуміння. Світогляд визначає життєву програму особистості, що містить систему цілей і методів їх досягнення, що виконує роль своєрідних глибинних програм життєтворчості. Інваріанти цих програм організують певні кластери стилю життя, світобачення особистості, які характеризуються смисловим наповненням. Ці кластери утворюють пізнавальний образ світу певного оточення, суспільства. Особистість в рамках цього образу формує бачення свого місця в цьому світі, в цій реальності. Вибудовуючи свій образ світу, вона співвідносить його з реальним і корегує самотворення, що, у свою чергу, формує внутрішній образ особистості.

Суттєвою ознакою самотворення особистості є її дієвий характер, органічне проникнення у різні вияви активності та діяльності. Як зазначає М.Й. Боришевський: «Визначившись в основних напрямках власної активності, окресливши стратегію свого життєвого шляху, особистість як соціальна істота здатна з позицій усвідомлення провідних цілей щоразу по-новому оцінювати свої інтелектуальні можливості, моральні якості, систему ціннісних орієнтирів, що стали регуляторами її діяльності, поведінки. Формування власного образу

(внутрішнього) і іміджу (соціального образу), створення свого уявлення про себе, свого образу відбувається в спілкуванні з навколишніми людьми, з природою, з іншими проявами реальності. Розрізнення соціального і внутрішнього образу дає можливість виокремити детермінанти їхнього становлення. Хронологічно першою для людини, що встає на шлях самовдосконалення, є зміна соціального образу – іміджу. Розширення соціальних зв'язків і збільшення їхньої різноманітності шляхом включення особистості в нові соціальні ситуації і види діяльності створюють нові внутрішні можливості для самотворення» [13].

Самотворення особистості в сучасному світі залежить від світоглядного самовизначення. Відкриття внутрішнього світу особистості сполучено з переживанням його як цінності, що одержує своє відображення в процесі рефлексії. З одного боку – рефлексія як усвідомлення власного «Я», а з іншого – усвідомлення свого місця в світі. Визначення себе як особистості (особистісне самовизначення) має ціннісно-смыслову природу, де цінності задають світоглядну орієнтацію. Світоглядне самовизначення має за мету вибудовувати взаємини з оточуючим середовищем, гідно представляти себе в новій ситуації життєдіяльності. Визначення людиною себе в суспільстві як особистості є визначенням себе (заняття активної позиції) відносно соціокультурних цінностей, і тим самим – визначенням змісту свого існування. Світоглядне самовизначення як процес має свою спрямованість. При детальному розгляді можливо окремо розрізняти самовизначення особистісне, ціннісне, цільове та соціальне.

Схематично можна представити складові світоглядного самовизначення:

Світоглядне самовизначення

особистісне	ціннісне	цільове	соціальне
самооцінка свого образу «Я», усвідомлення Я-концепції	об'єкт для ідентифікації на рівні думок та міркувань	реалізація Я-концепції у цілях особистості	реалізація Я-концепції на рівні ціннісних орієнтацій у соціальних комунікаціях та переживаннях

Особистісне самовизначення відображається у моделі образу «Я» та проявляється у характеристиках, що мають в основі свого змісту результат оцінки себе та оточуючих. Особистість характеризується спрямованістю, стійкою домінуючою системою мотивів – інтересів, переконань, ідеалів, смаків і т.д., в яких проявляють себе потреби людини. Це відображається у глибинних змістовних структурах, що обумовлюють її свідомість і поведінку та проявляються і перетворюються в спільній діяльності груп і колективів, відрізняються високим ступенем усвідомленості свого ставлення до дійсності. Система уявлень про себе, яка конструйована особистістю в процесі діяльності і спілкування, забезпечує її цілісність і проявляється в самооцінці, в почутті самоповаги, рівні домагань і т. ін. Образ «Я» є тим, яким індивід бачить себе у теперішньому, в майбутньому і минулому, яким би він хотів бути.

Співвідношення образу «Я» з реальними обставинами життя дозволяє особистості змінювати свою поведінку і здійснювати ланцюги самотворення.

Ціннісне самовизначення – це ототожнення зі значимими об'єктами та ідентифікація з ними. Формування реальної дійсності, характеру та умов життя відбувається відповідно до змісту наших думок та міркувань. У людському житті, перш за все, проявляється те, про що людина думає або мріє.

Цільове самовизначення – людина від природи постійно прагне досягати будь-якої мети. Прагнення до цілі є символом глибоко відчутих потреб, бажань, здібностей особистості. Мета, яку вона визначає, є певним розумовим образом, що відтворюється її уявою. За допомогою оцінок та інтерпретацій ми описуємо проблему, як головну мету та визначаємо допоміжні цілі для її досягнення

Соціальне самовизначення – визначає певну роль людини в світі, її образ, у який входять численні системи уявлень і сприйнять, починаючи від фізичних і фізіологічних і закінчуючи містичними. Ядро цього образу складає поєднання власних уявлень про себе з баченням оточуючими тебе. Як відмічав А. Маслоу, свідомою частиною цього ядра повинна працювати, вирішуючи проблеми життя, і розвивати даний природою потенціал, щоб максимально реалізуватися [9]. За рахунок такого самовизначення формується потреба в самоактуалізації. На протязі усього життя людина визначається в своїх пріоритетах в різних сферах реальності, формуються певні життєві смисли, стереотипи поглядів, світоглядні уявлення (про «місце в суспільстві», «матеріальне благополуччя», «сімейне щастя» та інші).

Феномен світоглядного самовизначення, за М.Й. Боришевським, розглядається як одна з умов самореалізації. Творячи в собі щось нове, актуалізуючи, плекаючи в собі ті чи інші можливості, задатки, ми уможливуємо оволодіння способами, засобами (перш за все тими, що є в нас самих), які забезпечують можливості досягнення найважливіших життєвих цілей, серед яких найперше місце посідає досягнення взаєморозуміння з іншими, особливо з рідними та близькими людьми [13]. Світоглядне самовизначення має подвійну природу: воно реалізується у зовнішньому середовищі, впливаючи та перетворюючи його, та одночасно спрямоване на пізнання внутрішньої сутності самого себе, свого духовного світу. Самовизначення має діалогічну природу. Спрямованість цієї діяльності можна розглядати за трьома напрямками: актуальні переживання, часовий простір та ціледосягнення. Світоглядне самовизначення як суттєва змістовна частина самовдосконалення відбувається завдяки розвитку самосвідомості, самоконтролю та самореалізації.

Самосвідомість – це ставлення людини до самої себе, яке виникає лише в певних умовах, коли реальні обставини підштовхують її за рамки самої себе, до самооцінки з іншої позиції, яка приймається за істину, за критерій суспільного статусу і соціальних якостей. Тобто, людина стає на позицію іншого суб'єкта, відрізняючи себе від нього, і разом з тим ототожнює себе з ним ідеально. Істотна межа в характеристиці самосвідомості – це здатність розумної людини не тільки відділити себе від іншого світу, але і протиставити себе самій. Разом з

тим, в самосвідомості відбувається усвідомлення самого себе не як чогось абсолютно окремого від світу, а в різноманітних відносинах з ним.

Самосвідомість – це той духовний процес, в якому суб'єкт співвідносить себе з об'єктивним світом і знаходить в ньому своє місце, а також орієнтири для подальшої діяльності [17]. Але зв'язок людини і суспільства, самореалізації і самосвідомості є складним процесом самотворення з глибокими суперечностями. Перша суперечність – це діалектика злиття і дистанційності людини і суспільства. З розвитком суспільства людина перетворюється на його продуктивну силу, будівника культури, творця духовних цінностей, тобто весь час більше і більше зближується з ним. З іншого боку, людина постійно зберігає дистанцію з суспільством, яка то скорочується, то збільшується, що дозволяє зберігати якісну своєрідність як людини, так і суспільства. Суперечність відносин людини до суспільства помітна також в діалектиці об'єктивації і суб'єктивації. В процесі суспільного розвитку людина об'єктивує себе в суспільній реальності. Вона виходить за рамки свого власного буття. Окрім цього, людина в русі суспільного життя суб'єктивує себе, відтворюючи себе як суб'єкт зі всіма його атрибутами – власними потребами, емоціями, темпераментом, самосвідомістю, характером і т.п. Крім рефлексії, самоусвідомлення проявляється ще як *саморегуляція* – дієвий процес, що надає можливість перейти від актуального стану до стану, що сприймається як бажаний, та відповідає актуальній потребі.

Самоконтроль відображає міру відповідальності за процес актуальних переживань, структурування часового простору та ціледосягнень. Процес саморегуляції та самоконтролю стосується тих самих категорій (актуальні переживання, структурування та планування часового простору, ціледосягнення). *Саморегуляція* характеризує внутрішній стан системи, який виникає внаслідок взаємозв'язку її підсистем. Як система, що самореалізується, особистість характеризується тим, що підтримує цілісність і активність, а також доцільність своєї поведінки за допомогою властивих їй процесів управління, яка визначає її як систему, що самостійно керується, регулюється і контролюється. Її особливістю є свідомий довільний характер процесів саморегуляції, які реалізуються за допомогою мови і мовного мислення, що виникає завдяки виховним впливам середовища.

Засобами світоглядного самовизначення особистості є: рефлексія (самоусвідомлення) переживань; порівняння свого актуального стану з образом своїх очікувань, ціледосягнень; самоорганізація своїх переживань; відповідальність за свої вчинки, переживання; самоконтроль; самореалізація у часі, планування та структурування часу, рефлексія часу, який був використаний на досягнення цілей, на міжособистісні стосунки; створення алгоритму планування часу в залежності від ієрархії значимих цінностей, соціальних комунікацій, переживань, цілей тощо.

Механізм ціннісної орієнтації реалізується наступним чином:

потреба – інтерес – установка – ціннісна орієнтація.

Становлення світоглядної орієнтації особистості припускає наявність трьох взаємопов'язаних фаз, що забезпечують процес самотворення:

– фаза присвоєння особистістю цінностей суспільства в міру свого функціонування продукує ціннісне ставлення, ціннісні орієнтації та ієрархічну систему ціннісних орієнтацій;

– фаза перетворення, базуючись на привласнених цінностях, забезпечує перетворення образу «Я», яке розвивається у взаємодії «Я-реальне» – «Я-ідеальне» – «життєвий ідеал»;

– фаза прогнозу – завершальна, забезпечує формування життєвої перспективи особистості як вектора орієнтації.

Сензитивними періодами проходження цих фаз у розвитку особистості стає юнацький вік. Процес самотворення розпочинається у юнацькому віці і триває упродовж усіх наступних років життя людини. Початкові стадії самотворення можуть бути доступними старшим підліткам [13], [7].

2.2. Особливості становлення світоглядних орієнтацій особистості в юнацькому віці

Найважливішим етапом у процесі світоглядного самовизначення особистості є юнацький вік. Відкриття внутрішнього світу, що відбувається в цьому віці, сполучено з переживанням особистості як цінності, що одержує своє відображення в процесі рефлексії. Становлення світоглядних орієнтацій відбувається в процесі соціального наслідування в сім'ї, в оточенні однолітків, в освітніх закладах та інших соціальних інституціях. Становлення світоглядних орієнтацій опосередковується життєвими стилями оточуючих, їх життєвими сценаріями, системою відносин, ставлень і цінностей.

В юнацькому віці відбувається розширення сфери свідомого світоглядного самовизначення і підвищення самостійності молодшої людини. Процес юнацького світоглядного самовизначення включає моральне, етичне, професійне самовизначення, в якому самосвідомість і самореалізація виконують провідну роль.

Світоглядне самовизначення особистості в юнацькому віці є, з одного боку, усвідомленням власного «Я», а з іншого боку – усвідомленням свого місця у світі. Визначення себе як особистості має ціннісно-змістовну природу. Цінності задають світоглядну орієнтацію на майбутнє [20]. Існує чіткий взаємозв'язок між змістовизначенням у період закінчення середньої школи і трансформацією в період вступу і подальшого навчання у ВНЗ [14], [5]. Стан нестабільності, мінливість Я-концепції, відсутність життєвої перспективи породжує «екзистенційний вакуум» [18,19], що веде до переживання життєвої кризи. У старшому юнацькому віці образ «Я», Я-концепція мають несформований контур, частіше недеталізований і неструктурований. Стратегія самореалізації, як правило, обмежена деякими стереотипними ствердженнями, слабо визначений причинно-наслідковий зв'язок у процесі рефлексії, почуття

відповідальності за своє життя і життєвий вибір або гіпертрофовані, або відсутні зовсім (у випадку слабо розвинутої рефлексії). Перспективне бачення своєї самореалізації частіше має негативний характер, або є компенсаторно-позитивним. У більшості випадків слабо розвинуті навички цілепокладання і ціледосягнення [3]. Остаточне соціальне самосприйняття і уявлення самого себе формується в ранньому юнацькому віці.

Рання юність – час реального переходу до справжньої дорослості, перші ознаки якої виявляються в підлітковому віці. Однією з найголовніших особливостей цього періоду є зміна значущих осіб, що впливає на зміну ієрархії цінностей особистості. На період ранньої юності припадає становлення *етичної самосвідомості*. Цей же період характеризується переходом на *новий рівень моралі – конвенціональний*. Для дітей, які досягли раннього юнацького віку завдяки випереджаючому розвитку їхнього інтелекту, стають відкритими для обговорення і розуміння багато проблем і питань [11,12]. Першими з цих питань, що раніше за інших привертають до себе увагу, стають *морально-етичні питання*. Пов'язані з ними проблеми хвилюють хлопців і дівчат не стільки з пізнавальної точки зору, скільки в плані їхнього власного етичного самовизначення, у зв'язку з початком пори кохання і встановлення інтимних відносин з людьми протилежної статі. Їхні пошуки, які пов'язані з етичним вибором, в цьому віці виходять за рамки кола безпосереднього спілкування.

Якщо для дітей молодшого шкільного віку джерелом постановки і рішення етичних проблем є значущі дорослі – вчителі і батьки; якщо підлітки шукають їх рішення в колі однолітків, то хлопці і дівчата юнацького віку у пошуках правильної відповіді на ті ж самі питання звертаються до джерел, якими звичайно користуються дорослі. Такими джерелами стають реальні, багатоманітні і складні людські стосунки, наукова і популярна художня і публіцистична література, витвори мистецтва, друк, телебачення та інше. Ще однією з головних рис юності є учбова діяльність, яка спрямована на набуття професії. Процес юнацького самовизначення включає моральне, етичне, професійне самовизначення, в якому самосвідомість і самореалізація виконують провідну роль, причому самореалізація якоюсь мірою є умовою підвищення самосвідомості, оскільки нереалізована в житті людина відчуває, що її діяльність не приносить їй задоволення. Таким чином, світоглядне самовизначення – це той духовний процес, в якому людина співвідносить себе з навколишнім світом і знаходить своє місце в ньому і орієнтири для подальшої діяльності [17]. Те, яку мету вибирає людина, та як вона себе формує, є показником рівня її самосвідомості і самооцінки. Як правило, ці критерії визначають долю людини і завершують своє формування в юнацькому віці.

Як формує себе молода людина, яку мету в житті вона вибирає головною – залежить від рівня культури, її самооцінки. Коли вона стає на шлях пізнання світу, свого місця в ньому, відбуваються перші кроки до становлення уявлень про себе. Вважається, що смислова сфера підпорядковує собі всі інші життєві прояви, визначає спрямованість пізнання, вектор становлення особистості. Причому показником особистісного самовизначення є той вибір, в якому

перевага віддається цінності більш високого рівня. Тому гуманістична психологія визнає можливість гармонійного існування людини лише за наявності у неї «високого» смислу життя [1]. Прагнучи з'ясувати генезу здатності особи до отримання такого досвіду, необхідно розрізняти: а) високорозвинену (поєднану з рефлексією) форму екзистенції, яка спонукає людину до свідомих вчинків, відповідних критеріям високої духовності; б) менш розвинені форми екзистенції; в) внутрішні передумови становлення форм, що вказані вище.

Система ціннісних життєвих смислів особистості формує світоглядні орієнтації, рівень осмисленості життя, спрямованість на цілі в житті, на можливість бути хазяїном свого життя. Д.О. Леонт'єв визначає категорію смислу як «Смисл (зокрема, смисл текстів, фрагментів світу, образів свідомості, душевних явищ або дій) визначається, по-перше, через ширший контекст і, по-друге, через інтенцію або ентелехію (цільову спрямованість, призначення або напрямок руху)» [8] і поняттєві конкретизації цієї категорії, якими можна вважати «особистісний смисл» та «операціональний смисл». Становлення життєвих смислів активізує інтеграцію особистості в суспільство, стає найголовнішими детермінантами особистісних змін. Через діалог своїх конфліктуючих сторін особистість бере відповідальність за власний вибір своїх світоглядних орієнтацій, становлення життєвих стратегій, розуміння того, що нічого не відбувається само по собі, лише «ми – автори усього: будь-якого жесту, дії, роздумів, смислів» [6]. Часто невизначеність цілі опосередковується зневірою у свої сили. У таких випадках у молодій людині залишаються питання: «Навіщо намагатися вирішити проблеми, якщо це так важко?», «Чи варто йти на певний ризик, щоб досягти цілі?», «Може все саме по-собі вирішиться?». Ці питання стають на заваді при конкретизації цілі, що унеможлиблює її досягнення. Отже, для особистості з високим рівнем осмисленості життя притаманна система життєвих цінностей, що детермінують її поведінку. Це передбачає, що усвідомлення особистістю значення людського буття формує її світоглядні орієнтації. Якщо молода людина визнається суб'єктом власного життя (що не виключає, а передбачає вибіркове врахування і творче застосування досвіду людства), то їй має бути притаманна здатність до проектування своєї життєдіяльності. Специфічно людського характеру таке сутнісне проектування набуває тоді, коли проект очікуваного «майбуття» має виразне особистісне, авторське, індивідуальне обличчя. Суб'єктність у цьому сенсі означає самоперевершення, творення особистістю нових форм і способів її індивідуального буття і буття світу, частиною якого вона є [16], [15].

В юнацькому віці, розширюючи уявлення про самого себе, особистість розширює межі реалізації своїх можливостей. Якщо особистість змінює життєвий сценарій, вносить нові цілі, відбувається зміна емоційного реагування на перехід мрій і бажань в реальні цілі і в план їхніх досягнень. Із неконкретних цілей «бути щасливим», «пробитися в люди», «хочу світла і тепла», «вийти з болота», у особистості формуються більш конкретні – «отримати освіту», «влаштуватися на певну роботу», «знайти партнера з спільними інтересами».

Відбувається зміна самооцінки, рольове моделювання, що опосередковує постановку життєвих цілей, життєвих стратегій. Ці зміни є основою самотворення особистості.

Важливим є *культуральний аспект* в побудові життєвих смислів, як складових світоглядних орієнтацій [2]. Ієрархія цінностей виникає в супроводі певних традицій, звичаїв, культуральних особливостей оточення. Ці настанови впливають на формування ставлень до кінцевості життя, життєвих смислів.

Типова риса підліткових і юнацьких груп – надзвичайно висока конформність. Люто відстоюючи свою незалежність від старших, підлітки часто абсолютно некритично відносяться до думок власної групи і її лідерів, що може спричинити неекологічне самотворення. Чим би не визначався статус старшокласника в колективі, він робить сильний вплив на його поведінку і самосвідомість. Неприятливе становище в класному колективі – одна з головних причин, чому старшокласники не бажають вчитися у школі, причому такі учні часто попадають під поганий вплив поза школою. Але ізольованість підлітка може бути не тільки причиною, але і наслідком того, що він стоїть в стороні від колективу, нехтує його поглядами і нормами поведінки і т.д. Все це впливає на кризу самовизначення особистості (світоглядного, соціального, міжособистісного). Звичайно, треба казати про взаємовплив і взаємозалежність усіх сфер людської особистості, та світоглядна самовизначеність є вирішальною у самотворенні, у формуванні внутрішньої картини світу особистості, її життєвого шляху, здатності до постійного розвитку і самовдосконалення. Зазвичай цей процес протікає більш менш гармонійно, через зламні періоди, життєві кризи, які в більшості випадків виконують роль движків особистісного розвитку. Але подекуди становлення життєвих смислів протікає суперечливо, підлітки і юнаки губляться в моральних орієнтирах, їм бракує певних особливостей і якостей, аби протистояти згубним цінностям, захистити власну світоглядну позицію, бути відповідальним за втілення власних моральних переконань. За таких умов особистість відчуває втрату світоглядних орієнтацій та відсутність впевненості у власних світоглядних цінностях, нездатність до власного життєвого вибору, інфантильність, що потребує психологічної допомоги, яку надають практичні психологи у навчальному закладі.

2.3. Методи розвитку світоглядних орієнтацій особистості в освітньому просторі

Аналізуючи особливості розгортання процесу самотворення в юнацькому віці, ми, в першу чергу, спрямовували свій інтерес на особливості розвитку життєвих смислів особистості, зміни ставлення до стресових ситуацій, прийняття відповідальності за власне життя. Розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості пояснюється її адаптивною активністю, здатністю до морально-психологічної саморегуляції (через усвідомлення обов'язку,

відповідальності, прояву сумління «мушу», «варто»). Суб'єктна здатність цього рівня втілюється цілепокладанням «буду», «вмію» і забезпечує побудову нового досвіду у особистості, розуміння смислу існування у світовому порядку. Спираючись на ці закономірності, ми визначали методи активізації розвитку ціннісно-сислової сфери як основи світоглядних орієнтацій. *Методи* активізації розвитку світоглядних орієнтацій спрямовувались на усвідомлення власної ієрархії цінностей, виявлення екзистенційних уявлень особистості, ціннісних акцентуацій, активізацію інтеграції особистості в суспільство.

Проводячи тренінги-семінари, ми застосовували структуровані вправи «Я беру відповідальність». Старшокласникам пропонувалось до кожного висловлювання додавати «...і я беру відповідальність за це». Наприклад, «Я усвідомлюю, що безвідповідально ставлюсь до виконання своїх обов'язків, що призводить до непорозуміння з батьками», «Моя тривога, марна пересторога стає перепоною у діалозі з ними», «Я беру відповідальність за власне життя». Цей метод формує новий життєвий досвід у учасників – навички усвідомлювати відповідальність за їхні власні внутрішні конфліктуючі сили, активізує внутрішній діалог. Те, що було невідвласне змінам, стає можливим змінюватись, хоча б у ставленні особистості до нього. Учасники говорили не про свої проблеми, в минулому часі, а про проблеми своїх вражень, почуття, ставлення до того, що відбувається з ними сьогодні. «Незавершені», «непроявлені» почуття особистості призводять до руйнування особистості, її життєвих смислів існування.

Робота в групах допомагає усвідомити, проявити власні почуття, потреби, бажання учасників, що допомагає завершенню, незавершених раніше, справ, їх заблокованої свідомості [4]. Члени групи в момент усвідомлення власної причетності до того, що з ними відбувається, набувають новий досвід вирішення певних проблем. Спостерігались тенденції уникати відповідальності і перекладати її на ведучого групи (виконавчу владу). Виникала інтенція уникнення ізоляції, яка породжувалась в результаті перенесення учасником на себе відповідальності за власні прояви в групі. Це, в першу чергу, вміння спілкуватися, розуміти почуття іншого. Ці навички детермінують процес привласнення своїх почуттів, самоусвідомлення. Учасники зустрічаються з власною агресією, злістю, навчаються розпізнавати їх і адекватно проявляти свої стани в стосунках з іншими, що детермінує формування ціннісно-сислової сфери. Особлива увага приділялась усвідомленню власних потреб, можливості вибору, здатності брати відповідальність. *Метою* цих занять є налаштування особистості на розвиток нових життєвих смислів, нового досвіду. Обговорення в групі різних *тем*, наприклад, «Як і від чого можна бути вільним?» активізує процеси змін смислів, значень, цінностей особистості. Постановка найближчих цілей, що стосуються взаємодії з іншими людьми. Набувається досвід відстоювання своїх власних границь, вміння казати «Ні», відмовляти у разі неспівпадіння власних і чужих бажань. Обговорення відмовок, причин не робити власний вибір, відкладати певні справи, активізує усвідомлення слабких сторін, які опосередковують втечу від відповідальності.

В процесі усвідомлення життєвих стереотипів учасниками групи відбувається побудова нового досвіду, нових смислів, нових стратегій у процесі самотворення особистості.

Найбільшого використання в груповій роботі набули *методи малювання* (спільний малюнок учасників групи «бажаного», «майбутнього», «минулого» та ін.). За допомогою малюнків учасникам надається можливість відчутти підтримку інших, порівняти власні потреби з потребами інших (активізується формування цінностей такої підтримки). Усвідомлення і присвоєння власних бажань допомагає учасникам групи виокремити найближчі цілі та методи їх досягнення. Юнаки виказували бажання бути самостійними, незалежними, отримати впевненість у своїх силах, керувати життям. Обговорення шляхів досягнення мети кожного з учасників, активізує зміни поведінкових патернів. Учасниками проголошуються певна кількість причин, що виправдовують бездіяльність, пасивність у досягненні певної бажаної мети. Усвідомлення каузальності виникнення перепон у виконанні завдань проторює шлях до прийняття нової системи переконань.

Зміна ієрархії цінностей активізує процес змін ставлення до себе як вільної особистості, яка має право вибору своєї долі. Набагато легше знайти виправдання своїм вчинкам, що провокують емоційні зриви у інших людей, бажання уникати суперечки, що породжує певні «бонуси» у стосунках з ними. Групова робота спрямовується на усвідомлення цих «бонусів» (перекладання відповідальності за власні помилки на іншого, проголошення причиною усіх негараздів в своїй роботі недоліки інших, їх неспроможність до прийняття рішення). Учасникам пропонується вправа на актуалізацію відчуття того, що відбувається з ними на даний момент: «спробуйте на протязі декількох хвилин будувати фрази, що відображають те, що ви на даний момент усвідомлюєте, відчуваєте. Починайте кожне речення словами «зараз», «на даний момент», «тепер». Це допомагає актуалізувати власні потреби, бажання, виокремити певні цілі теперішнього часу. Актуальність подій постійно змінюється, за рахунок чого відбувається корекція цілей, смислів учасників групи. Повнота проживання того, що відбувається в теперішній час, дає змогу розширити бачення нових можливостей, більш адекватного реагування на нові обставини, здатність бачити перспективи. Учасники групи починають знаходити нові бажання: «піти на пляж, погрітися на сонечку», «приділити увагу собі». За таких умов відбувається зустріч з самим собою. Коли учасники відкидають різні варіанти виходу з складних життєвих ситуацій, то унеможлиблюється сам вибір. Постійно ідеалізується образ бажаного («Я не хочу, щоб так було...»), і відкидаються пропоновані варіанти взаємодії. Вибір одного чогось, що бажане сьогодні в стосунках, завжди пов'язаний з відмовою від іншого (вторинної вигоди: «матеріальної підтримки іншою людиною», «залежності від її допомоги у вирішенні різних побутових проблем» і т. ін.). Важливим в процесі усвідомлення власних бажань, страхів – є визнання цих почуттів, їхньої цінності. Якщо учасник постійно відкидає власне актуальне бажання, не задовольняє власну потребу, а перебуває у постійному контролі задовольняти

потреби інших, то відбувається певна підміна того, що хочеться насправді. Якщо учаснику самому не вдається визначити свої пріоритети в бажаннях, він задовольняється тим, що звично і що імпліцитно маскує важливе, бажане і недоотримане. Активізуючи процес самоусвідомлення, учень має можливість відшукати нові життєві смисли, цінності, спланувати нові цілі і шляхи їх досягнення. В групі з'являється можливість знаходити власний комфорт в стосунках, виявляти свої потреби, відшукати нові способи взаємодії, формуючи дистанцію, час.

Домашні завдання – відповіді на запитання: «Як ви втішаєте себе у невирішених проблемах сьогодні? У чому ваша надія на «кращі часи», обставини є виправданням вашої бездіяльності сьогодні?». Юнаки найчастіше звинувачують обставини з минулого, які висуваються як перепони сьогодні («батьки заважали, постійно втручаються у мої справи, а коли дійсно потрібна їх підтримка, то вони нічого не можуть вирішити» і тощо). Відкладання вирішення проблем пояснюється як засіб виправдатися перед собою у неспроможності до самостійного прийняття рішень. Актуалізація своїх почуттів відносно планування тієї чи іншої справи призводить до розуміння причин небажання це робити. Описуючи свою кімнату, свій щоденний розклад, учасники відмічають свої почуття, ставлення, думки з приводу реорганізації певних стереотипів поведінки. Це дозволяє їм «вперше подивитися на незавершені справи, навести порядок у кімнаті». *Мета вправи* – усвідомлення того, що є навколо, і того, як структурованість часу в житті впливає на зміни в плануванні. Усвідомлення, що повсякденні події дають поштовх до змін в структуруванні часу. Це зменшує кількість відкладених справ на невизначений термін, безплідне фантазування на тему «щось або хтось вирішить проблему», звинувачення усіх у своїх проблемах.

Вправи на усвідомлення актуальних проблем сьогодні допомагають адекватно оцінювати своє минуле і майбутнє. У процесі обговорення актуальних проблем особистості, які виникають кожного дня, актуалізується її ставлення до реальності. Від цього залежить вміння знаходити адекватні засоби вирішення проблем. В тій мірі, в якій відчуття дійсності у особистості віддаляється від проблем її повсякденності, на стільки їй важко адаптуватися в цій реальності. Найчастіше це викликає почуття самотності, стомленості «від життя», «від постійних невдач», роздратованості та агресії. Особистісні зміни на протязі життя змінюють спогади минулого в залежності від їхньої актуальності в сьогодні. Юнак виокремлює саме ті спогади, які важливі в його життєвому сценарії і пояснюють ті чи інші ставлення, розуміння сьогодні.

Проведення таких оповідей в групі допомагає юнакові подивитися на себе «як у дзеркалі», почути ставлення інших до своїх проблем. Зацікавленість інших до історії стає підтримкою для особистості, якій важко розповісти про свій біль, жахи або інші почуття. Якщо виникає бажання продовжити бесіду з кимось поза групою, наодинці, то формуються нові стосунки, форми діалогу. Врахування побажань учасників групи формує самоповагу і увагу до

особистості іншого, вміння слухати, приймати несхожість іншого в його думках, ставленні, почуттях. Це допомагає особистості усвідомити те, що з нею відбувається, і знайти власні цінності життя.

Інтерактивні технології – передбачають фронтальну роботу групи. Сюди можна віднести технологію «Займи позицію», яка використовується на початку заняття для демонстрації розмаїття поглядів на проблему, а також після опанування учнями певної інформації з проблеми й усвідомлення ними можливості альтернативних позицій щодо її вирішення. Технологія «Зміни позицію» дозволяє обговорити дискусійні питання, пристати на точку зору іншої людини, або опонувати їй, розвивати навички аргументації, активного слухання тощо. Технологія «Дискусія» – сприяє розвитку критичного мислення у членів групи, дає їм можливість визначити власну позицію, формує навички аргументації та відстоювання своєї думки, поглиблює знання з обговорюваної проблеми. «Імітаційні ігри» – дозволяють використовувати певні дії, що відтворюють, імітують будь-які явища навколишньої діяльності, сприяють усвідомленню учнями причинно-наслідкових зв'язків, які можна простежити, аналізуючи результати імітації у різних її учасників.

Отже, світоглядні орієнтації детермінують процес самотворення особистості. Детермінація відбувається на різних взаємопов'язаних фазах їхнього становлення: а) присвоєння особистістю цінностей суспільства, що продукує ціннісне ставлення, ціннісні орієнтації та ієрархічну систему ціннісних орієнтації;

б) перетворення привласнених цінностей, образу «Я» (яке розвивається у взаємодії «Я-реальне» – «Я-ідеальне» – «життєвий ідеал»);

в) формування життєвої перспективи особистості як вектору орієнтації.

Самотворення особистості детермінується системою світоглядного самовизначення: особистісного, соціального, ціннісного, цільового, що формує у неї певні уявлення, поняття, значення, смисли, цінності, осмисленість життя.

Сензитивним періодом формування світогляду є юнацький вік, в якому рушійною силою стає прагнення до самореалізації, спрямованість на оцінювання, надання смислу подіям, які активно переживаються, переосмислюються і виділяються особистістю в ієрархію цінностей. У цьому процесі стає необхідною відповідальність за вибір життєвих цілей, мети та засобів їхньої реалізації, усвідомлення своїх ресурсних можливостей. Якщо ці умови не реалізуються, то самотворення спрямовується на саморуйнацію особистості, не відбувається реконструкція втрачених часток її відчуттів, потреб, ставлень.

Виділені чинники впливають на побудову світоглядних орієнтацій особистості в юнацькому віці. В першу чергу, це відбивається на ієрархії смисложиттєвих орієнтацій особистості, що формує життєву позицію і головну життєву лінію. По-друге, це впливає на суперечності, які виникають у процесі досягнення визначених життєвих цілей. У процесі гармонізації бажань та можливостей їхньої реалізації відбувається самотворення особистості.

Методи розвитку світоглядних орієнтацій життя особистості необхідно спрямовувати на:

- гармонізацію власного внутрішнього образу і знаходження свого місця в оточуючому світі;
- здатність до будування стосунків з оточуючим середовищем, чуттєвість до змін в ньому, свого місця в ньому;
- здатність бути собою, усвідомлювати власні потреби;
- здатність до взаємодії з іншими, зі світом загалом;
- здатність визначати цілі та шляхи їх досягнення.

За таких умов особистість відновлює процес самотворення, заснований на волі самої особистості, її здатності рухатися вперед і розвиватися.

Література до II розділу

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) /Г.О.Балл. – Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2008. – 332 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти томах. [Под ред. Д.Б.Эльконина] – М.: Педагогика,1984.Т.4. – 432 с.
3. Гурлева Т.С. Пошук високого смислу життя у розвитку життєвої компетентності /Т.С.Гурлева. – К.: ПП «Р.К. Майстер принт», 2012. – С. 221-229. (Інновації в сучасній школі у контексті діалогу педагогічних культур: Практико-зорієнтований посібник. І.Г.Єрмаков, Д.І.Петренко).
4. Зайцева Т.В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие / Т.В.Зайцева. – СПб.: Речь, М.: Смысл, 2002.– 80 с.
5. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості / З.С.Карпенко. – Івано-Франківськ.: Лілея –НВ, 2009. – 512 с.
6. Килимник О. С. Цінності, життєві орієнтації та екологічна свідомість підлітків. Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть /О.С.Килимник. – К.: «Міленіум», 1999. – с. 228-231.
7. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С.Кон. – М.:Политиздат,1984. – 335 с.
8. Леонтьев Д.А. Значение и личностный смысл: две стороны одной медали / Д.А.Леонтьев. – М.: (Психол. Журнал. –1996. – Т. 17. № 5). – с.372-377.
9. Маслоу А. Психология бытия.[пер. с англ.]. /А Маслоу. – М.: «Рефлбук», 1997. – 304 с.
10. Максименко С.Д. Психологія особистості / С.Д. Максименко, Максименко К.С., Папуча М.В. – К.: Видавництво ТОВ «КМ», 2007. – 296 с.
11. Москаленко В.В. Социализация личности / В.В.Москаленко. –К: «Вища школа», 1986. – 200с.
12. Москаленко А.Т. Личность как предмет философского познания. Философская теория личности и ее психологические и биологические

основания / В.В.Москаленко, В.Ф.Сержантов. – Новосибирск: Наука, 1984. – 322 с.

13. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: навч.-метод. посібник (за заг. ред. М. Й. Боришевського). – К.:»Міленіум». 1999. – С.189.

14. Радчук Г.К. Аксиологія вищої школи. Монографія/ Г.К.Радчук – Тернопіль: ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2014. – 380 с.

15. Роменець В.А. Суб'єкт психічної активності як предмет історичної активності особистості / В.А.Роменець // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – К., 1993. – С.81-82.

16. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн .М.:– СПб: «Питер», 2001. – 720с.

17. Савчин М.В. Духовний потенціал людини (Навчальне видання). Монографія. / М.В.Савчин .– Вид. 2-ге., доп. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.

18. Титаренко Т.М. Психологія життєвої кризи / Т.М.Титаренко –К.: Агрпромвидав України, 1998. – 348 с.

19. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. Філософсько-психологічні моделі дослідження ціннісних засад буття людини / Т.М.Титаренко . –К.: «Либідь»,2003. – 345 с.

20. Франкл В. Человек в поисках смысла. [пер. с англ. и нем.] / В.Франкл.– М.: Прогрес, 1990. – 368 с.

РОЗДІЛ III

СТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ УЧНІВ В СИСТЕМІ СІМЕЙНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

3.1. Сімейні цінності як регулятор процесу самовдосконалення особистості

Сім'я як мала соціальна група тісно пов'язана з суспільством, змінюється і розвивається разом з ним. Розшарування сучасної спільноти і поява нових верств населення започаткували нові типи сімей, а, отже, і нові типи виховної субкультури, відповідно до соціального стану родини та її матеріального добробуту. Це вимагає від її членів повної перебудови власної поведінки, а в зв'язку з цим і ревізії попередніх ціннісних орієнтацій з метою їх узгодження з новими реаліями життя.

У процесі розвитку свідомості і самосвідомості, – зазначає Г.С. Костюк, – в особистості закономірно з'являється прагнення до самовиховання. Будучи похідним стосовно виховання і суспільних обставин життя, воно включається у процес розвитку особистості як важливий внутрішній фактор. Самовиховання виявляється через дії особистості, які спрямовані на вироблення якостей, що відповідають її ідеалам, життєвій меті, вимогам до себе. Збігаючись з метою виховання, воно створює найсприятливіші умови для успішного формування позитивних рис особистості відповідно до ідеалів і вимог нашого суспільства. Людина починає працювати над собою. Ця робота – не просто самоаналіз, а вдосконалення себе завдяки власній діяльності, особливо учінню і праці, кращому виконанню своїх обов'язків. Людина розвиває свої здібності, формуючи свій характер, намагається нести відповідальність за своє майбутнє, активно змінювати умови, обставини свого життя і розвитку [7, с. 180].

У взаєминах із суспільством, сім'єю, а також у ставленні до самої себе особистість становить діяльну соціальну структуру, у якій багатогранно відображені характеристики соціальної системи. Будь-яке суспільство моделює і формує свого громадянина за власним образом і подобою. Але це процес не механічний. Цілісність особистості має свої специфічні риси: її індивідуальність завжди окреслена в суспільно-конкретному контексті. У своєму виборі – виборі ціннісних орієнтацій – людина, як особистість – індивідуальна. Обравши відповідну лінію поведінки, людина кожен раз, з кожною новою ситуацією знову і знову повинна обирати власну лінію поведінки, хоч і на основі уже обраної. Вона повинна співвідносити свій вибір з обставинами, з вчинками батьків, інших людей, співвідносити власний моральний склад з суспільними вимогами. В своїй суті особистість відображає ієрархію суспільних цінностей у специфічній формі: через особливості індивідуальної свідомості багато в чому не тотожної суспільній, через особистісну ієрархію цієї системи, яка, однак, ґрунтується на основі того, що цінує суспільство і сім'я.

Реалізуючи мету дослідження, ми виходили з того, що процес самовдосконалення передбачає власну активність особистості, спрямовану на самотворення і самоствердження цінності Я. Багато дослідників наголошують, що саме цінності визначають особливості і характер відносин особистості з середовищем, з сім'єю і це, свою чергу, детермінує особливості її поведінки (Б.Г. Ананьєв [1], М.Й. Боришевський [4], С.Д. Максименко [8], Л.З. Сердюк [13], Н.Є. Харламенкова [16], К.В. Шорохова [18], В.О. Ядов [12]) та ін.

Як філософська категорія «цінність» означає, по-перше, позитивну чи негативну значущість будь-якого об'єкта, на відміну від його екзистенціальних і якісних характеристик (предметні цінності), по-друге, нормативно-наказову оцінну грань явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності, або цінність свідомості). До предметних цінностей відносять, приміром, споживчу вартість продуктів праці, культурне надбання минулого, корисний ефект чи теоретичне значення наукової істини тощо. До цінностей свідомості відносять суспільні настановлення і оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, що виражаються у формі нормативних уявлень (про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про смисл і призначення людини, ідеали, норми, принципи, дії тощо). Предметні цінності і цінності свідомості – два полюси ставлення людини до світу. Перші виступають як його об'єкти, взяті лише в їх суб'єктивно-психологічному, афективно-волютивному визначенні, у вигляді спрямувань, шанування, ставлення або засудження, а другі – як вираз того ж ставлення з боку суб'єкта, у якому інтереси і потреби перекладені на мову ідеального, мисленневого і уявного. Предметні цінності є об'єктами оцінки і припису, а суб'єктивні – способом і критерієм цих оцінок [5, с. 4].

У своєму дослідженні В.П. Тугарінов говорить про наявність двох рівнів цінностей: вищі – пов'язані з уявленнями людини про гідність, сенс життя, свободу; і цінності скороминучі, які реалізуються на рівні потреб та інтересів. «Цінності є ті явища (чи сторони, властивості явищ) природи і суспільства, які корисні, необхідні людям історично визначеного суспільства чи класу як дійсність, мета і ідеал» [15, с.15-16].

За А. Маслоу, у сучасної людини існує три рівні цінностей:

1) загальнолюдський, на якому формується цінності, спільні для всіх здорових людей, оскільки зароджуються завдяки фундаментальним потребам організму;

2) рівень цінностей відповідних груп людей;

3) рівень цінностей «специфічних» індивідів.

Цінність, таким чином, вважалась настановленням, що є похідним від потреб, а інколи вона ототожнювалась з останніми; потреби і цінності пов'язані між собою ієрархічно та еволюційно [10].

Деякі автори поділяють цінності на загальнолюдські, які вироблені історичною практикою суспільства, і цінності – індивідуальні, власні, що виступають як надбання суб'єкта, як феномен свідомості (О.Г. Дробніцкій [5], В.П. Тугарінов [15], В.О. Ядов [12]).

Особливе, вирішальне значення у розвитку особистості належить проблемі сімейних цінностей. Підкреслюючи актуальність цього питання, Л.Б. Шнейдер зазначає: «Сучасна превентивна проблематика вимагає нових ціннісних акцентів. Саме філософське осмислення соціально-психологічних проблем – прагнення до досягнення гармонії відносин сім'ї з суспільством, іншими людьми, очищення розуму і душі людини від усіх видів соціального зла, захист і розвиток справжніх досягнень культури, зміцнення сім'ї як соціального інституту, попередження її деградації – сьогодні виходить на перший план» [16, с. 650].

«Сімейні цінності, – зазначає І.Г. Малкіна-Пих, – це вироблений, відкрито схвалюваний і культивований сімейною свідомістю ідеал, у якому містяться абстрактні уявлення про атрибути належного в різних сферах життєдіяльності. Сімейні цінності входять в психологічну структуру особистості кожного члена сім'ї як важливе джерело мотивації його поведінки (бути освіченим і культурним, соціально успішним, матеріально забезпеченим тощо)» [9, с. 59].

Важливу роль у розвитку особистості відіграє емоційна атмосфера сім'ї, оскільки саме тут у дітей формуються високі моральні якості, без яких неможливе становлення особистості. Як наголошує В.Я. Титаренко: «Групова свідомість сім'ї – це складний соціальний феномен, діалектична єдність загального і особливого. Загальне виступає у ньому не лише як наслідок певної ідентичності поглядів, норм, орієнтацій тощо, які тією чи іншою мірою властиві тим, хто вступає до шлюбу, але і як продукт конкретного буття сім'ї, результат спільних форм діяльності подружжя, спілкування, на основі чого утворюється новий, більш високий ступінь спільності думок, оцінок, норм, ціннісних орієнтацій, соціальних почуттів та інших елементів свідомості» [14, с. 110].

Система ціннісних орієнтацій індивідуальна для кожної особистості. На думку І.В. Дубровіної, В.С. Круглова [6], сформованість особистості можна оцінювати в залежності від того, як у її свідомості диференціюються ті чи інші цінності, наскільки змістовні ціннісні орієнтації, що притаманні конкретному періоду в житті особистості, відповідають інтересам суспільства.

Як зазначає Н.Є. Харламенкова, «будь-яка цінність являє собою особливу психічну реальність, у якій передано відповідне ставлення людини до деяких аспектів буття (зовнішнього і внутрішнього) порівняно з іншими його гранями. Метою цього процесу є необхідність структурування світу, оволодіння ним і привласнення його...» [16, с. 83]. Далі автор, розглядаючи сутність цінності Я, виокремлює три її типи: цілісний, диференційований і інтегрований. Для цілісного типу властиво сприймати себе як неподільне Я, зміст і структура якого досить прості. Зазвичай змістовною стороною такого Я стає уявлення про себе, як про людину відповідного віку, статі і соціального статусу; функція цінності Я полягає в регуляції внутрішніх станів з метою впливу на зовнішній світ; генетичний і динамічний критерії дозволяють визначати елементи виокремлення себе з навколишнього світу з орієнтацією на вікову динаміку; за топологічним критерієм у особистості з цілісним типом цінності Я домінують процеси інтродекції.

Особливістю диференційованого типу є виокремлення змістовних аспектів Я, які побудовані згідно з координаційним принципом. Залежно від завдань подорослішання суб'єкт намагається утвердити кожен атрибутивну характеристику, розглядаючи її як потенційну можливість особистісного зростання. Динаміка такого типу дуже висока і розкриває себе в підсиленні проєктивних процесів.

У інтегративного типу змістова складова Я структурно організована за принципом субординації. Суб'єкт формулює життєві завдання, здійснюючи реальну регуляцію особистісного розвитку. Цінність Я виявляється у відчутті ступеня власної значущості і її відповідності рівню реальних досягнень; здійснюється взаємна робота механізмів проєкції і інтросекції [16, с.83].

Усвідомлення і прийняття власної значущості відбувається завдяки проєкції Я на іншу цінність, порівняння з нею і інтеграцію результату цього порівняння з Я. Цінність, з якою відбувається порівняння, називається засобом самовдосконалення. Цінність Я як предмет самовдосконалення особистості відноситься до так званих суб'єктивних цінностей або цінностей свідомості.

К. Ясперс [19] стверджував, що Я як результат процесу самосвідомості і самопізнання може бути охарактеризоване за наступними ознаками: активність, єдність, ідентичність Я, наявність меж між Я і не-Я. Розкриваючи особливості кожної з них, він зазначав, що активність Я виявляється у здатності людини усвідомлювати себе як ініціативного діяча, розуміючи, що різноманітні дії і вчинки продукуються нею самою; єдність особистості виявляється у ступені інтеграції ідентичності, у здатності здійснювати внутрішній діалог, усвідомлюючи, що різні аспекти Я людини розкривають багатство її внутрішнього світу, не викликаючи при цьому почуття фрагментарності особистості. Ідентичність виявляється в умінні людини ієрархічно структурувати свої якості, виокремлюючи в них невід'ємно притаманні їй властивості, стійкість яких створює відчуття стабільності Я у часі – від минулого до сьогодення і майбутнього. Наявність меж Я і не-Я переживається людиною як відчуття своєї індивідуальності і автономності.

Сутність цінності Я полягає у здатності людини оволодівати власним внутрішнім світом шляхом його структурування за критерієм значущості і залежності від можливостей середовища, які вона надає для апробації ступеня даної цінності. Самовдосконалюючись, особистість намагається підвищувати рівень домагань в залежності від рівня її реальних досягнень. Самовдосконалення є тією цінністю, що характеризує життєву спрямованість на досягнення вершин у різних сферах буття. Воно має забезпечувати розв'язання життєвих завдань, а саме: 1) погодження особистісних потреб, здібностей з вимогами діяльності (середовища); 2) побудову життя відповідно до власних цілей і цінностей; 3) постійне прагнення до досконалості через протиріччя. Досконала особистість починає керуватись не власними психічними якостями, а виходячи зі свого ставлення до життя, яке визначається її цінностями та метою.

Отже, розглядаючи образ Я з позиції соціальних настановлень, яка

передбачає три взаємопов'язаних компоненти: когнітивний (знання про себе, свої можливості, Я-концепцію); емоційно-оцінний (самооцінка можливостей, прийняття чи неприйняття себе); поведінковий (готовність і здатність діяти заради мети), ми вважаємо, що у процесі самовдосконалення особистість актуалізує лише ті цінності, які відіграють у її житті важливу роль. Саме завдяки цьому вона формує індивідуальну систему ціннісних орієнтацій, від яких залежить динаміка її самовдосконалення. На базі ціннісних орієнтацій формується мотивація особистості, на яку позитивно впливає наявність вибору і свобода його здійснення. Особистість завжди мотивована і здійснює вибір між альтернативними формами поведінки. Також на даний вибір впливають цінності самовдосконалення, які відображають внутрішню потребу людини до самозмін. Можна говорити, що цінності є підставою для самовдосконалення і факторами саморегуляції особистості, сприяючи появі ефективних засобів самовдосконалення. В той же час, ціннісний компонент може обмежувати життєві домагання, якщо це необхідно для реалізації найбільш значущих для особистості життєвих цілей.

3. 2. Вікові аспекти становлення процесу самовдосконалення особистості в системі сімейно-ціннісних орієнтацій

Самовдосконалення передбачає процес, в результаті якого відбувається системна трансформація особистості. У літературних джерелах з досліджуваної проблеми дане поняття розглядається як продукт самосвідомості або як компонент уявлень про себе. Більшість психологів трактує дане явище як складну багаторівневу систему. Процес усвідомлення себе відбувається у єдності когнітивної оцінки своїх можливостей, досягнень та емоційних реакцій, переживань з приводу цієї оцінки, тобто самоствавлення, яке органічно пов'язане з самопізнанням і є його емоційно-особистісною складовою. Усвідомлюючи свої досягнення і недоліки, – наголошував Г.С. Костюк, – особистість виявляє прагнення до самовдосконалення, до самоосвіти, створюючи нові цінності, вона сама особистісно зростає, стає суб'єктом власного розвитку [7].

У роботі досліджувався характер ціннісних орієнтацій, що забезпечують результативність процесу самовдосконалення підлітків та старшокласників.

Для реалізації поставлених завдань ми застосували анкету, у якій просили підлітків, старшокласників (досліджувані – учні 7-х, 11-х класів СЗШ № 184 м. Києва) та їх батьків проранжувати за ступенем значущості список з п'ятнадцяти пунктів, що включають перелік цінностей самовдосконалення особистості. Наводимо їх для прикладу.

Цінності, пов'язані з оцінкою зовнішності: мати красиву зовнішність; виглядати дорослішим; бути успішним. **Соціально-комунікативні цінності:** мати теплі взаємини з батьками та родиною; мати хороші стосунки з друзями та оточуючими; користуватись авторитетом у школі. **Матеріальні цінності:**

заробляти на життя; купувати дорогі речі; забезпечити собі матеріальний комфорт. **Цінності самореалізації:** виховувати у собі творче ставлення до праці, бути готовим до свідомого вибору майбутньої професії; розвивати власні пізнавальні інтереси і творчу активність при опануванні знань; уміти самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з новими досягненнями науки і техніки. **Морально-етичні та естетичні цінності:** самореалізуватись як духовна особистість; оволодівати національною культурою і духовною спадщиною свого народу; уміти діяти у відповідності з власними переконаннями та брати участь у житті країни.

Отримані результати подані у таблицях 3.1, 3.2.

Таблиця 3.1

Кількісні показники ранжування цінностей самовдосконалення підлітками та їх батьками

№ п/п	Характеристика цінностей	Учні (N=60)		Батьки (N=50)	
		Бали	Ранг	Бали	Ранг
1.	Мати красиву зовнішність	7,0	4	9,7	10
2.	Виглядати дорослішим	9,7	11	12,4	15
3.	Бути успішним	5,7	3	6,7	6
4.	Мати теплі взаємини з батьками та родиною	2,0	1	2,3	1
5.	Мати хороші стосунки з друзями та оточуючими	3,6	2	3,9	2
6.	Користуватись авторитетом у школі	9,9	12	11,2	13
7.	Заробляти на життя	9,1	10	6,6	5
8.	Купувати дорогі речі	12,1	15	11,9	14
9.	Забезпечити собі матеріальний комфорт	8,5	8	7,5	8
10.	Виховувати у собі творче ставлення до праці, бути готовим до свідомого вибору майбутньої професії	7,1	5	5,5	3
11.	Розвивати власні пізнавальні інтереси і творчу активність при опануванні знань	7,4	6	6,8	7
12.	Уміти самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з новими досягненнями науки і техніки	7,8	7	6,2	4
13.	Самореалізуватись як духовна особистість	8,7	9	7,7	9
14.	Оволодівати національною культурою і духовною спадщиною свого народу	10,5	13	10,2	12
15.	Уміти діяти у відповідності з власними переконаннями та брати участь у житті країни	11,2	14	10,0	11

Розглядаючи отримані результати, необхідно зазначити, що у підлітковому віці інтенсивно розвивається самосвідомість, формуються такі її риси, як самокритичність, почуття власної гідності, вимогливість до себе, глибше усвідомлюються власні фізичні, розумові і моральні якості. Особливе місце в розвитку особистості підлітка посідають цінності спілкування з батьками та родиною, з друзями та оточуючими, що задовольняє потребу

підлітка у визнанні його Я, в реалізації себе для інших, що призводить врешті до побудови своїх життєвих планів, визначення своєї власної професійної перспективи. Н.Є. Харламенкова зауважує: «Іноді помилково думають, що підліток відмовляється від батьківських порад, оскільки не має в них потреби. Насправді це не так. Не зважаючи на зменшення впливу сім'ї і відчуження від неї, підлітку просто необхідно отримувати зворотній зв'язок саме від дорослих людей: збереження таких контактів забезпечує більш швидкий процес адаптації підлітка до дорослого життя, надає підтримку при необхідності прийняття і розв'язання складних проблем, захищає від ризикованих кроків» [16, с. 116].

Божович Л.І. стверджує, що «... криза підліткового віку пов'язана з виникненням у цей період нового рівня самосвідомості, характерною рисою якого є поява у підлітка здатності і потреби пізнати самого себе як особистість... Це викликає у нього прагнення до самоствердження, самовираження (тобто прагнення виявити себе у тих якостях особистості, які він вважає цінними) і самовиховання. Депривація зазначених вище потреб і складає основу кризи підліткового віку» [3, с. 136].

Результати експерименту показали, що цінність «бути успішним» учні визнають пріоритетною, що дає їм можливість не лише звернути на себе увагу, показати себе, а й побачити своє Я в оцінці інших людей, отримати їх визнання. На думку ж батьків, даний критерій не настільки значущий, порівняно з вибором майбутньої професії та можливістю здобувати знання, завдяки чому реалізується потреба їх дитини у визначенні свого місця в суспільстві, у здійсненні власних життєвих планів.

Критерій, що стосується зовнішності, не відіграє істотного значення для батьків. В той час для учнів ця цінність – актуальна. Позиція Я у наших досліджуваних досить багатопланова. Підлітки намагаються розкрити власну індивідуальність, апелюючи не лише до зовнішніх якостей, але й оцінюючи власну роль у соціальному оточенні. Слід зазначити, що вони перебувають у важкій ситуації, тому що потреба у самовдосконаленні досить часто гальмується відсутністю розуміння та поваги до них дорослих, що призводить до затримки особистісного розвитку. Разом з тим, актуалізація власного зростання, формування самосвідомості, самовизначення вимагає від підлітків усвідомлення свого Я в суспільстві і суспільства в собі та для себе.

При аналізі отриманих результатів неможливо залишити поза увагою той факт, що у виборах досліджуваних морально-етичні цінності посідають загалом останні місця. Дану специфіку можна пояснити тією обставиною, що, на відміну від предметного світу, моральні цінності більш опосередковано пов'язані з оточуючим середовищем. Не всі учні можуть усвідомити суть соціальних вимог, а отже, відтворити їх у власній свідомості. Засвоєння особистістю суспільних морально-етичних цінностей і перетворення їх в ефективні регулятори поведінки відбувається завдяки індивідуально-особистісному корегуванню. Інколи при переході суспільних, моральних цінностей на рівень особистості порушується ієрархія цих цінностей: цінності, першочергові для суспільства, втрачають таке значення в особистісній ієрархії,

а на їх місце висуваються інші. Всі ці процеси можуть бути зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними, особистісними факторами. Дані протиріччя – закономірні і повинні враховуватись психологами, педагогами та батьками.

Таблиця 3.2

Кількісні показники ранжування цінностей самовдосконалення старшокласниками та їх батьками

№ п/п	Характеристика цінностей	Учні (N=60)		Батьки (N=60)	
		Бали	Ранг	Бали	Ранг
1.	Мати красиву зовнішність	7,6	6	10,2	13
2.	Виглядати дорослішим	10,7	12	12,4	15
3.	Бути успішним	4,3	2	7,0	6
4.	Мати теплі взаємини з батьками та родиною	3,0	1	2,8	1
5.	Мати хороші стосунки з друзями та оточуючими	4,5	3	4,4	2
6.	Користуватись авторитетом у школі	10,1	11	9,1	10
7.	Заробляти на життя	6,4	5	9,2	11
8.	Купувати дорогі речі	11,4	13	11,8	14
9.	Забезпечити собі матеріальний комфорт	8,0	8	8,4	8
10.	Виховувати у собі творче ставлення до праці, бути готовим до свідомого вибору майбутньої професії	6,2	4	5,2	4
11.	Розвивати власні пізнавальні інтереси і творчу активність при опануванні знань	7,8	7	5,1	3
12.	Уміти самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з новими досягненнями науки і техніки	8,3	9	6,3	5
13.	Самореалізуватись як духовна особистість	8,9	10	8,1	7
14.	Оволодівати національною культурою і духовною спадщиною свого народу	12,0	15	9,0	9
15.	Уміти діяти у відповідності з власними переконаннями та брати участь у житті країни	11,5	14	9,5	12

Аналізуючи одержані результати, слід констатувати, що самовдосконалення – це не автономна змінна, а взаємозв'язок пов'язаних між собою змістовних критеріїв, якими можуть бути духовні цінності, ідеали, моральні норми, соціально-культурні стандарти, оцінки інших людей. Експериментальні дані свідчать: старшокласники віддають перевагу цінностям самореалізації, тобто здійснюють вибір на основі нормативних вимог суспільства, що пов'язано з розвитком їх соціальної активності, яка скерована на приведення внутрішніх резервів у відповідність до умов зовнішнього середовища, для успішного досягнення значущої мети. А саме особистісного професійного зростання. Батьки ж надають перевагу цінностям матеріального добробуту. На наш погляд, процес самовдосконалення у даному випадку реалізується шляхом пошуку предметних цінностей, якими можуть бути об'єкти матеріального світу. Дані цінності дозволяють особистості здійснювати

соціальну адаптацію, що, з точки зору батьків, є особливо значущим у житті.

Не менш важливим фактором для респондентів є цінності, пов'язані з оцінкою зовнішності. Адже, щоб сформувані думку про себе, про власний потенціал, особистість повинна мати деякі уявлення про себе, свої якості, знання і уміння, вона має оцінити, наскільки вони у неї розвинені, порівняно з суспільними або власними стандартами. Отже, самовдосконалення – усвідомлення цінності власного Я, яке спрямоване на адаптацію до інших людей чи до інших соціальних груп. При вимірюванні соціально-комунікативних цінностей використовувались наступні критерії: теплі взаємини з близькими та родиною; хороші стосунки з друзями та оточуючими; авторитет у школі. Як показали експериментальні дані, досліджувані, як учні, так і батьки, обрали даний критерій визначальним. В той час усвідомлення старшокласниками своєї значущості досягається за рахунок власного авторитету, що дозволяє їм здійснювати соціальну адаптацію. Цінності взаємин з батьками та друзями не відкидаються, але й не приймаються як актуально необхідні цілі для власного самовдосконалення. Потреба у спілкуванні формується в особистості в процесі взаємин з оточуючими. Численні дослідження свідчать про те, що ефективно розв'язання проблем самосвідомості, самовизначення, самовдосконалення неможливе без діалогу з оточуючими людьми, без їх допомоги. Спілкуючись з друзями, батьками, вчителями учні відчують потребу в знаходженні свого Я у цьому середовищі. Розвиток особистості, – зазначає А.В. Мудрик, – можна розглядати як процес двоякий. З одного боку, це порівняння себе у чомусь з іншими у процесі спілкування, а з іншого – вирізнення себе з-поміж інших у результаті процесу відокремлення. При цьому спілкування і відокремлення відбуваються у тісній єдності між собою [11, с.369]. Емоційно-ціннісні ставлення до себе стають визначальними в поведінці юнаків, провідне місце починають посідати особистісні і моральні цінності, зростає стійкість і об'єктивність самооцінки. Що стосується батьків, то вони керуються особистісними потребами, метою яких є інтеграція взаємовідносин з іншими при збереженні власної ідентичності та індивідуальності.

У процесі самовдосконалення старшокласники актуалізують лише ті цінності, які відіграють у їх житті важливу роль. Саме завдяки цьому формується індивідуальна система ціннісних орієнтацій, від яких залежить динаміка даного процесу. Наявність вибору і свобода його здійснення позитивно впливає на мотивацію. Можна говорити, що цінності стають підставою для самовдосконалення і є факторами самореалізації особистості, сприяючи появі ефективних засобів самовдосконалення, ціннісний компонент разом з тим може обмежувати життєві домагання, коли це необхідно для реалізації найбільш значущих для особистості життєвих цілей.

Таким чином, проблема самовдосконалення особистості є однією з найактуальніших у психології. Основними умовами становлення даного феномену слід визнати такі фактори як сімейно-ціннісне спілкування та власна активність особистості. У спілкуванні засвоюються форми, види і критерії

оцінок; в індивідуальному досвіді відбувається їх апробація, наповнення особистісною сутністю. Із оцінок оточуючих дитина постійно виокремлює критерії і способи оцінювання інших та переносить їх на себе. Так відбувається формування самовдосконалення особистості. І яке воно буде загалом залежить від особливостей взаємодії з дитиною, від ставлення до неї оточуючих, насамперед батьків, педагогів, однолітків.

Отже, нами встановлено, що учні та їх батьки здійснюють ціннісний вибір на основі нормативних вимог суспільства; він реалізується шляхом пошуку внутрішніх резервів досягнення значущої мети. У процесі самовдосконалення підлітки та старшокласники активізують лише ті цінності, які відіграють важливу роль у їх житті. Саме завдяки цьому формується індивідуальна система ціннісних орієнтацій, від яких залежить динаміка самовдосконалення особистості.

3.3. Психологічні засади формування самовдосконалення особистості у взаємодії сім'ї та школи

Виховання особистості – одна з найважливіших проблем сім'ї і школи. Але воно не може відбутись без досягнення високого рівня соціальної культури самої особистості. Г.С. Костюк зазначав: «Розвиток індивіда – це зміни, яких зазнає істота, що розвивається. Однак не всякі зміни є розвитком. Останній являє собою низку внутрішньо пов'язаних, послідовних і прогресивних змін, які характеризують рух людської істоти від нижчих до вищих рівнів її життєдіяльності» [7, 135].

Результати нашого експериментального дослідження підтверджують положення про визначальний вплив системи родинних стосунків на процес самотворення і самовдосконалення особистості. Однак ефективність цих стосунків залежить від уміння батьків ставати на позицію дитини, правильно визначати її психічний стан, вміти добирати адекватні виховні засоби для досягнення мети. Найбільш продуктивною виявилась система заходів з підвищення психологічної культури батьків, що ґрунтується на поєднанні групових та індивідуальних форм роботи з ними, на вихованні загальної культури сімейного спілкування.

Психолого-педагогічна культура батьків підвищується завдяки лекторіям, батьківським зборам, індивідуальним бесідам з учителями, шкільним психологом. Тема такого спілкування може бути присвячена наступним питанням: роль сім'ї у вихованні дітей, психолого-педагогічні основи виховання дітей, зміст, основні форми, способи і методи виховання школярів у сім'ї, труднощі та помилки сімейного виховання, шляхи їх подолання. Особлива увага на заняттях, які проводяться для батьків, приділяється питанням зміцнення сім'ї та створення доцільних сімейних стосунків, методиці виховання дітей в сім'ї та поширенню передового досвіду сімейного і суспільного виховання.

Для того, щоб цінності самовдосконалення визначали поведінку школяра в будь-яких ситуаціях, вони мають стати його власними нормами. Саме сім'я і клас, в якому навчається дитина, можуть сприяти активному засвоєнню цих цінностей. Для вчителя і батьків надзвичайно важливим є надання відповідного морального зразка і створення умов, які сприяли б його засвоєнню. На основі засвоєних раніше цінностей учні знаходять правильну лінію поведінки у знайомих, а також нових умовах, вони оволодівають навичками прийняття самостійного вибору за наявності декількох альтернатив. Подібні ситуації, що спонукають учнів осмислювати можливі лінії своєї поведінки і їх наслідки, пов'язані з самоаналізом та боротьбою мотивів, що формує у юнацтва почуття власної відповідальності за свої вчинки і дає йому необхідний у дорослому житті досвід нерегламентованої поведінки.

Цікавим методом впливу на взаємини дітей та їх батьків є соціально-психологічний тренінг, в основі якого лежить не пасивне засвоєння цінностей, а оволодіння ними і формування відповідних соціальних настановлень в активній формі, тобто в ході спеціально розроблених активних дій. Існують різні види соціально-психологічних тренінгів. Серед них можна виокремити такі як групове обговорення соціально-психологічної ситуації і соціально-рольові ігри. Характер кожного виду соціально-психологічного тренінгу багато в чому залежить від конкретних завдань і того контингенту, на який він розрахований. Одна з основних особливостей соціально-психологічного тренінгу полягає в тому, що він завжди носить груповий характер, де вся увага зосереджується на міжособистісній взаємодії. Зрозуміло, що при проведенні соціально-психологічного тренінгу слід мати на увазі два аспекти:

- 1) формування позитивних настановлень на оволодіння й використання соціально-психологічних знань в практичній діяльності;

- 2) вироблення відповідних умінь і навичок доцільної ситуативно-рольової поведінки, які мають бути усвідомлені членами взаємодії, відповідати їх соціальним настановленням.

Ситуативно-рольова гра дорослих та дітей створює сприятливі умови для активізації творчих сил учасників тренінгу. У ній школярі не бояться помилитись при пошуку рішень, оскільки це не призведе до практичних негативних наслідків. Творчі можливості, наявні у ситуативно-рольовій грі, важливі в психологічному плані ще й тому, що самостійна участь в пошуку і прийнятті відповідних рішень роблять їх більш вагомими для учасників тренінгу, ніж рішення і оцінки, що нав'язуються їм ззовні. Тут, очевидно, має місце та обставина, що людина більше довіряє своєму власному досвіду, насамперед, досвіду осмисленому, а тому і зрозумілому.

Одна з переваг ситуативно-рольової гри як активного методу соціально-психологічної підготовки полягає в тому, що у ній можна умовно виокремити необхідні для тренінгу соціальні ролі і завдяки ігровій формі викликати у них емоційні переживання. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню і закріпленню відповідних настановлень, умінь та навичок поведінки, необхідних для успішного виконання соціальної ролі.

Індивідуальні особливості особистості ще більш яскраво виявляються в міжособистісних ролях, які, на відміну від соціальних ролей, визначаються місцем індивіда в системі міжособистісних взаємин, зокрема в сім'ї. Ситуативно-рольова гра створює можливість для учасників тренінгу продемонструвати і побачити в концентрованій формі за незначний проміжок часу різноманітні виконання однієї і тієї ролі досліджуваними, порівняти і зіставити їх з власною поведінкою у цій ролі не лише в грі, а й в реальному житті.

Ще один активний метод, який можна використовувати в роботі з батьками і учнями, це – дискусія. В результаті інтелектуального та емоційного обміну думками між партнерами стає можливим досягнення згоди (чи незгоди) одного учасника діалогу з висловлюваннями інших партнерів. Слід мати на увазі наступне: чим більше розбіжностей у думках, тим більше часу і зусиль необхідно для їх узгодження та інтеграції і тим більша вірогідність, що дискусія буде продуктивною. Такі зміни можливі тільки в атмосфері довіри, відкритості і щирості.

Підготовка дискусії вимагає планування наступних її етапів:

- визначення мети дискусії;
- вибір теми, підготовка основних питань, які можуть бути розглянуті;
- відбір учасників дискусії;
- вибір часу і місця обговорення.

Основні психолого-педагогічні завдання при проведенні дискусії:

- 1) забезпечення взаєморозуміння між учасниками;
- 2) підтримка активності учасників;
- 3) підтримка атмосфери поваги до чужої думки;
- 4) керування ходом дискусії з метою досягнення наміченої мети.

Практика показує, що готовність спілкуватися властива людям відвертим, які відчувають велику потребу взаємодіяти з іншими. Вони схильні бути гнучкими і більш адаптованими; вони об'єктивно оцінюють реалії міжособистісних ситуацій, в які потрапляють, що є першим кроком на шляху до здійснення заміни реальної поведінки на більш ефективну.

Отже, сім'я відіграє вирішальну роль у формуванні цінностей її членів, не виключаючи впливу самого індивіда на власний розвиток і поведінку. Вся система цінностей, настановлень, потреб та мотивів сім'ї орієнтована на реальні можливості її життєдіяльності, і багато в чому визначається умовами життя. Провідне місце серед таких умов посідають сімейні взаєностосунки, що детерміновані характером батьківських позицій, почуттів, ставлень, сімейних настановлень та очікувань.

В реальній життєдіяльності самовдосконалення виявляється у нерозривній єдності власних окремих внутрішніх процесів – самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і саморегуляції поведінки в різних формах взаємодії людей у суспільстві. Самовдосконалення особистості залежить від її активності, яка сприяє самотворенню і самоствердженню цінності Я.

Література до III розділу

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. / Б.Г. Ананьев. – Л.: ЛГУ, 1968. – 338 с.
2. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): / Г.О. Балл. – Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2008. – 232с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464с.
4. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М.Й. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416с.
5. Дробницкий О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей / О.Г. Дробницкий // Проблема ценности в философии. – М.-Л.: Наука, 1996. – С. 25–40.
6. Дубровина И.В. Психологические аспекты формирования ценностных ориентаций и интересов учащихся / И.В. Дубровина, В.С. Круглов // Ценностные ориентации и интересы школьников. – М.: НИИОП, 1983. – С. 27–36.
7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк / Під ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. шк., 1989. – 608с.
8. Максименко С.Д. Структура особистості: теоретико-методологічний аспект дослідження / С. Д. Максименко / Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України // За ред. С.Д. Максименка. – Нора-прінт, 2004. - Вип. 24. – С. 3-15.
9. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия / И.Г. Малкина-Пых. – М., 2006. – 992 с.
10. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
11. Мудрик А.В. Современный старшеклассник / А.В. Мудрик// Хрестоматия по возрастной психологии : учеб. пособие. – М.: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – С. 364-373.
12. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова. – Л., 1979. – 264с.
13. Сердюк Л.З. Роль ціннісного середовища у формуванні мотивації самореалізації студентів / Л.З. Сердюк / Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XIV, част.3. – К., 2012. – С. 306-324.
14. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности / В.Я. Титаренко. – М.: Мысль, 1987. – 352 с.
15. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры / В.П. Тугаринов. – Л.: ЛГУ, 1960. – 156 с.
16. Харламенкова Н.Е. Самоутверждение подростка / Н.Е. Харламенкова. – М., 2007. – 384 с.
17. Шнейдер Л.Б. Семейная психология / Л.Б. Шнейдер. – М., 2005. – 768 с.
18. Шорохова Е.В. Проблемы «Я» и самосознание / Е.В. Шорохова / Проблемы сознания : материалы симпозиума. – М., 1966. – С. 217-228.
19. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс. – М.: Практика, 2007.

РОЗДІЛ IV

ВІКОВІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ

4.1. Психологічні чинники самовдосконалення особистості

Процес становлення особистості зумовлюється трьома основними детермінантами: впливом соціального середовища; цілеспрямованим виховним впливом суспільства на особистість через соціальні інститути та свідомим, цілеспрямованим впливом людини самої на себе, тобто самовдосконаленням. Остання детермінанта є цілком суб'єктивною, оскільки характеризується процесами, що протікають у свідомості людини: осмисленням, оцінкою, відбором тих позитивних зовнішніх впливів, які складають основу її переконань, ідеалів, життєвих цілей, мотивів діяльності, звичок. Ці процеси лише тоді можуть називатись самовдосконаленням, коли вони являють собою свідомі, спрямовані дії особистості – такі, в яких людина виступає активним суб'єктом самоосвіти, морального, трудового, фізичного, естетичного саморозвитку.

Людина замислюється над необхідністю самозміни, самовдосконалення у підлітковому та юнацькому віці в результаті розвитку самоусвідомлення, отже саме цей віковий період складає значний науковий інтерес в плані вивчення чинників, які «запускають» цей процес, його психологічних механізмів та особливостей. Інший аспект дослідження становлять індивідуально-психологічні особливості як чинник самовдосконалення особистості. Так, в підлітковому та юнацькому віці поряд із розвитком самосвідомості формується характер людини, розвиваються творчі здібності. Все це надає процесу самовдосконалення підлітка та юнака виразного індивідуально-психологічного забарвлення і здійснює безпосередній вплив на якість, ефективність та успішність самовдосконалення.

У дослідженнях самовдосконалення можна виокремити два основних напрямки:

- 1) загальнофілософський, представлений роботами М.Фосса, У.Годвіна, В.О. Лозового, О.М. Єрахторіної та інших авторів;
- 2) психолого-педагогічний (М.Й. Боришевський, Е. Еріксон, Д. Левінсон, Ю. Орлов, Л.З Сердюк та ін.).

В межах філософського підходу самовдосконалення розглядається як процес руху на основі внутрішніх прагнень людини до вищих рівнів особистісного розвитку, в основі якого лежать ціннісні орієнтації та ідеали. Сутнісними ознаками самовдосконалення виступають моральність як його провідний аспект, ціннісно-гуманістичний характер, спрямованість на цілісність особистості, емпіричні прояви в основних сферах діяльності, відкритість, безкінечність та безперервність (В.О. Лозовой, О.М. Єрахторіна [10] та ін.).

Психолого-педагогічний напрям дослідження самовдосконалення

пов'язаний з вивченням змісту цього феномену, мотивів самовдосконалення, прийомів і методів роботи особистості над собою. Часто проблема самовдосконалення розглядається в ракурсі професійної діяльності особистості.

У психологічній науці дослідження самовдосконалення особистості представлені досить обмежено, що пов'язано, безумовно, із складністю самого феномена, недостатньою розробленістю теоретико-методологічних основ та методичного інструментарію дослідження. При цьому самовдосконалення розглядається насамперед як процес свідомого, керованого самою особистістю розвитку, в якому в суб'єктивних цілях та інтересах самої особистості цілеспрямовано формуються й розвиваються її якості та здібності. Самовдосконалення пов'язане насамперед з усвідомленням особистісного ідеалу й відповідним формуванням образу «ідеального Я», що спонукає суб'єкта до самозміни.

Дослідженню психологічної сутності і детермінант процесу самотворення присвячено праці М.Й. Боришевського, Л.З. Сердюк та ін. Зокрема М.Й. Боришевський розглядає процес самотворення як внутрішнє, діяльне начало, стрижневу сутнісну здатність, що забезпечує можливість безперервних змін у структурі особистості як динамічної, саморегульованої та відкритої системи. Суттєвою ознакою процесу самотворення є його дієвий характер, органічне проникнення у різні вияви активності, поведінки та діяльності особистості [3].

Самотворення, на думку М.Й. Боришевського, є самосуб'єктною активністю, яка передбачає відносно високий рівень розвитку особистості, зокрема вагому представленість у її структурі таких утворень, як моральні переконання, сформованість світоглядних орієнтацій, наявність структурованої «Я концепції», розвиненість системи саморегуляції та деяких інших компонентів, що засвідчують достатньо високий рівень розвитку особистості як відкритої соціально-психологічної системи, яка перебуває в стані постійного саморозвитку [3]. Саме складність і багатогранність самотворення дозволяють вченому стверджувати про суттєві відмінності між цим процесом і самовихованням та самовдосконаленням. Два останні процеси, на думку М.Й. Боришевського, слід розглядати як складові частини комплексної, багатогранної діяльності самотворення.

Л.З. Сердюк наголошує на доцільності орієнтації на системний підхід при розгляді феномену самотворення, зокрема його мотивації [16]. Дослідниця зазначає, що *мотивація самотворення* особистості як система асимілює потенціал метасистеми «особистість», в яку онтологічно включена. Оскільки особистість включена в ще більш загальну систему – ціннісне середовище, то, в свою чергу, асимілює також і її потенціал. А генеза нових мотивів здійснюється не лише від потребнісної сфери, але й від особистісних та ціннісно-сміслових структур, утворень, процесів тощо. Особистість у цілому та її компоненти набувають можливості виконувати функції мотивів, що є основою її самовдосконалення та самотворення. Саме характер мотивів, що лежать в основі діяльності, визначають спрямованість і зміст активності особистості, її

включеність, осмисленість, задоволеність. При цьому задоволеність собою та своїми результатами забезпечують переживання осмисленості, важливості цього процесу і є джерелом подальшого самовдосконалення та самореалізації.

Таким чином, самотворення особистості розглядається Л.З. Сердюк як самодетермінований феномен, що зумовлюється та опосередковується комплексом взаємопов'язаних параметрів особистості, зокрема цінністю саморозвитку, цілісністю сприйняття життєвого шляху, самоприйняття тощо. Базисними векторами моделі процесу самотворення особистості є потреба в саморозвитку (самореалізації), самоприйняття та життєва перспектива особистості. При цьому самовдосконалення виступає механізмом процесу самотворення [16].

Виокремлені дослідниками компоненти особистості, зокрема потреба в саморозвитку (самореалізації), самоприйняття, життєва перспектива особистості, розвинені моральні переконання, сформованість світоглядних орієнтацій, наявність структурованої «Я концепції», розвиненість системи саморегуляції можуть розглядатися як внутрішньоособистісні чинники самовдосконалення, які зумовлюють виникнення потреби у самовдосконаленні, спрямованість і особливості цього процесу, його ефективність.

В інших дослідженнях самовдосконалення виокремлюються природні передумови самовдосконалення особистості, які полягають зокрема у внутрішніх суб'єктивних психологічних умовах, в особливостях психофізіологічної організації людини, гнучкої системи її вищої нервової діяльності. Серед чинників цього процесу дослідники називають розвинуту самосвідомість, здатність до «розмежування» особистості у свідомості на суб'єкт і об'єкт, до діалогічності, саморефлексії, самопізнання, самооцінку та рівень домагань, наявність особистісних саморегуляторних механізмів, зміст світогляду (О.М. Єрахторіна, Л.М. Калашникова, О. І.Іванова, Н.К. Орішко та ін.).

Отже, проаналізовані дослідження самовдосконалення дозволяють визначити його як вищу форму усвідомленого саморозвитку особистості, що полягає у постійній внутрішній роботі над собою з метою довести свій розвиток до можливої мети відповідно до загальнолюдських духовних цінностей. Самовдосконалення неможливо уявити поза суб'єктністю особистості як здатністю активного суб'єкта творити себе і водночас спричиняти позитивні зміни у всьому навколишньому і завдяки цьому переживати цінність життєвих виявів своєї індивідуальності, власної неповторності.

Розглядаючи проблему самовдосконалення у ракурсі онтогенезу, слід підкреслити важливість саме підліткового і юнацького віку у цьому процесі. Актуалізація потреби у самовдосконаленні зумовлюється розвитком самосвідомості, пошуком суб'єктом свого місця у світі, становленням ідеалів та прагненням відповідати цим ідеалам. Всі ці вікові особливості так чи інакше стають передумовою самовдосконалення особистості. Початкові стадії самотворення можуть бути доступними старшим підліткам, а в більш широкому масштабі самотворення розпочинається у юнацькому віці і триває

упродовж усіх наступних років життя людини [3].

Вагомим чинником самовдосконалення поряд з віковими особливостями стають індивідуальні відмінності, що виразно проявляються в період підлітковості та юності, насамперед, в особливостях темпераменту і характеру, здібностях, мотивації ставлення до навчання й праці. Індивідуальні особливості підлітків та юнаків виявляються також у стосунках з однолітками, батьками, вчителями, стилі і манерах поведінки в громадських місцях, в особистих інтересах і прагненнях.

4.2. Вікові та індивідуально-психологічні особливості як чинники самовдосконалення особистості в підлітковому та юнацькому віці

Вікові особливості як чинник самовдосконалення. На початку підліткового періоду дитина характеризується значними досягненнями у розвитку когнітивної, емоційно-вольової сфер та самосвідомості: вона вже має досить диференційований, хоча й не зовсім узгоджений образ Я, що сформувався на основі інтеріоризації думок значущих інших, власних спостережень і порівняння себе з навколишніми; ті чи інші уподобання; більшою чи меншою мірою усвідомлений ідеальний образ Я. Головною ознакою підліткового віку вважається почуття дорослості, яке, за визначенням Д.Б. Ельконіна, являє собою специфічне новоутворення свідомості, що дозволяє підлітку порівнювати себе з іншими (дорослими або однолітками) [20]. Все це стає підґрунтям для формування потреби у самовдосконаленні у підлітковому та юнацькому віці.

Саме вікові тенденції розвитку зумовлюють пробудження інтересу підлітка до самого себе. Внутрішнє спостереження, порівняння себе з іншими, проектування свого майбутнього спонукають його до усвідомлення власних особливостей, розуміння особистих ресурсів і дефіцитів і, зрештою, прагнення вдосконалити як окремі риси свого характеру, уміння й навички, так і особистість в цілому.

Важливим мотивом діяльності підлітка стає прагнення самоствердитися в середовищі однолітків. При цьому поведінкові прояви можуть бути досить полярними: одна частина підлітків самостверджується негативним, навіть девіантним способом, інша ж частина йде позитивним шляхом, – через саморозвиток та самовдосконалення. У другому випадку конструктивні способи розв'язання вікових проблем спрямовані на активне перетворення ситуації, у результаті чого виникає відчуття зростання власного потенціалу. Підлітки, які обрали конструктивний спосіб розв'язання труднощів шляхом саморозвитку й самовдосконалення, значно легше переживають усі труднощі, пов'язані з особливостями власного віку.

Серед новоутворень підліткового віку, які здійснюють суттєвий вплив на активізацію самовдосконалення, можна виокремити наступні:

- 1) почуття дорослості як суб'єктивне переживання підлітком готовності бути повноправним та рівноправним учасником групи (колективу);
- 2) зміна структури моральних норм та цінностей;
- 3) зростання соціальної активності;
- 4) прагнення до самостійності й незалежності;
- 5) критичність свідомості, чутливість до оцінки з боку дорослих [9; 12].

Важливими детермінантами активізації самовдосконалення багато дослідників (М.Й. Боришевський, І.С. Кон, Л.І. Рувінський, та ін.) вважають розвиток самосвідомості, основою якого виступає прагнення підлітків до самопізнання, становлення Я-концепції, складовими якої виступають образ Я, самооцінка, рівень домагань. Аналізуючи власні особливості, підліток порівнює зміст «Я-реального» та «Я-ідеального», розбіжність цих уявлень про себе стає потужним спонукальним мотивом для прийняття рішення про необхідність самовдосконалення [9]. Таким чином, розвиток самосвідомості і водночас наявність змістовних протиріч у її складових – образі Я, самооцінці, актуалізація потреби підлітка у самоствердженні як особистості виступають основними чинниками самовдосконалення у цьому віковому періоді.

В юнацькому віці поряд із завершенням процесів фізичного дозрівання особистості розширюється діапазон її соціальних ролей. Водночас зростає суб'єктність особистості, усвідомлення себе творцем власного життя, а отже, зростають вимоги до змісту власних індивідуально-психологічних характеристик, що виступає спонукальним чинником до їх оптимізації шляхом самовдосконалення.

Основними чинниками самовдосконалення в юнацькому віці виступають:

- 1) осмислення й переосмислення власної ролі, значущості в системі соціальних відносин;
- 2) пошук сенсу життя, процес набуття ідентичності та формування перспектив подальшого розвитку власного «Я»;
- 3) зорієнтованість на особистісне й професійне самовизначення [9; 12].

Вагомим каталізатором самовдосконалення в юнацькому віці стає необхідність професійного самовизначення особистості. Вибір професії, як одна зі сфер особистісного самовизначення, спонукає юнака оцінити власні особливості та внутрішні ресурси під кутом зору майбутньої професійної діяльності. Таким чином, професійне самовизначення, побудоване на врахуванні власних можливостей і домагань, прагнень, при цьому часто пов'язане з чітким усвідомленням молодого людиною того, чого їй бракує, щоб стати на шлях бажаної і успішної професіоналізації, стає стимулом для самовдосконалення.

На думку дослідників, юнацький вік є найбільш плідним періодом для саморозвитку й самовдосконалення особистості, адже, усвідомлюючи значущість професійного й особистісного вибору, суб'єкт усвідомлює і той факт, що майбутнє переважним чином залежатиме від його внутрішньої позиції, його активності [12].

Наявність потреби у плануванні життєвого шляху пов'язана з виникненням життєвої перспективи – особливого утворення, ядром якого

виступають життєві плани, ціннісні орієнтації, а смисловою віссю є «картина майбутнього», на яку орієнтується людина при побудові ієрархії цілей і засобів для їх досягнення. Основною функцією життєвої перспективи виступає регуляція активності особистості у виборі й побудові подальшого життєвого шляху. Неабияку роль у цьому процесі відіграє самовдосконалення особистості як засіб оптимізації індивідуально-психологічних параметрів, що виступають ключовими для ефективного функціонування особистості у майбутньому [12].

В юнацькому віці триває розвиток самосвідомості особистості, її якісна перебудова. Уявлення про себе стають більш диференційованими, зростає їх узгодженість. Відповідаючи самому собі на запитання «хто я?», «який я?», «чого я прагну?», юнак формує: 1) цілісне уявлення про себе, самооцінку власної зовнішності, розумових, моральних, вольових якостей, усвідомлення переваг та недоліків, на основі чого виникають можливості цілеспрямованого самовдосконалення; 2) власний світогляд як цілісну систему поглядів, знань та переконань; 3) прагнення до критичного осмислення навколишньої дійсності, до самоствердження власної самостійності й унікальності, до створення власної теорії сенсу життя [9].

Для активізації самовдосконалення найважливішими є такі аспекти розвитку самосвідомості юнака:

1. Відкриття власного внутрішнього світу, в ході якого з'являється відчуття власної неповторності, що інколи супроводжується почуттям самотності та відсутності розуміння з боку інших людей. Конструктивною стратегією подолання такого стану виступає віднайдення вад власної особистості й прагнення до їх подолання шляхом самовдосконалення.

2. Усвідомлення незворотності часу, яке змушує людину замислитися про перспективи майбутнього, скласти план власної життєдіяльності, котрий охоплює усю сферу особистого самовизначення: моральний образ, стиль життя, рівень домагань, вибір професії й власного місця в житті.

3. Формування цілісного уявлення про власну особистість та ставлення до неї, усвідомлення й оцінка особливостей власних фізичних, морально-психологічних, інтелектуальних та вольових якостей (Н.В. Ліфарєва).

Зазначені чинники закладають міцну конструктивну основу для здійснення цілеспрямованої внутрішньої роботи особистості над собою та спонукають її до подальшого самовдосконалення.

У процесі самовдосконалення особистості важливу роль відіграють її **індивідуально-психологічні особливості**, насамперед особливості самосвідомості й рівня домагань, ціннісні орієнтації, характерологічні особливості.

Зокрема, різні структурні компоненти Я-концепції як складного, багаторівневого феномену істотним чином впливають на формування мотивації самовдосконалення та ефективність його реалізації:

- когнітивна складова охоплює сукупність уявлень особистості про себе, власні переваги й недоліки, на основі чого виникає усвідомлення потреби та необхідності самовдосконалення;

- емоційно-оцінкова складова відображає ступінь розвитку в особистості почуття самоповаги, власної цінності, позитивного ставлення до свого «Я», а також прагнення піднятися до бажаного рівня власного розвитку («Я-ідеального»);
- поведінкова складова як потенційна поведінкова реакція.

Крім того, необхідно диференціювати різні модальності «Я» (Р.Бернс), які відіграють важливу роль у процесі самовдосконалення особистості, насамперед:

1. «Реальне Я» – установки, пов'язані з особливостями сприймання людиною власних актуальних здібностей, статусів та ролей. Саме невідповідність змісту «Я-реального» щодо потреб, інтересів і прагнень особистості може виступити головним мотивом для самовдосконалення як одного зі способів розв'язання даного внутрішньоособистісного конфлікту.

2. «Ідеальне Я» – установки, пов'язані з уявленнями особистості про наявність бажаних психологічних якостей, характеристик. Ідеальний образ складається з низки уявлень, що відображають сподівання й прагнення людини, однак вони дуже часто бувають відірваними від реальності [3]. Саме протиріччя між реальним та ідеальним «Я» стає найважливішою умовою для активізації потреби у самовдосконаленні.

Також важливою є така структура як «дзеркальне Я», що охоплює настановлення та уявлення людини про те, як її бачать інші. «Дзеркальне Я» виконує важливу функцію самокорекції домагань людини та її уявлень про себе, забезпечує отримання нового досвіду.

Окрім цих модальностей, багато авторів виокремлюють ще одну, яка відіграє особливу роль для процесу самовдосконалення, – «конструктивне Я» (Я в майбутньому). Його призначенням є побудова проєктивної моделі «Я». Головна відмінність «конструктивного Я» від «ідеального Я» полягає в тому, що «конструктивне Я» пронизане дієвими мотивами, які більше відповідають істинним прагненням особистості, у ньому трансформуються елементи, які особистість бачить для себе як досягну реальність [6]. Отже, саме «конструктивне Я» конкретизує стандарти «Я-ідеального», переводячи їх у реальну площину і бере участь у розробці конкретних шляхів досягнення тих чи інших змін [12].

Самооцінка характеризується емоційно насиченими оцінками особистістю власних здібностей, особистісних якостей, вчинків, визначає взаємини із соціальним оточенням, виступає регулятором поведінки (М.Й. Боришевський, В.Г. Маралов). Самооцінка спонукає особистість до самовдосконалення, адже саме через усвідомлення внутрішніх протиріч або недоліків суб'єкт приходиться до висновку про необхідність внутрішніх змін.

Утворюючись під впливом оцінок оточення та в результаті зіставлення образів «реального Я» та «ідеального Я», самооцінка може бути як адекватною, так і неадекватною, що зумовлює й результативність процесу самовдосконалення особистості. Зокрема, неадекватно занижена самооцінка дизгармонізує мотиваційну та емоційно-вольову сфери й значно важче

піддається психологічній корекції через злитість з комплексом неповноцінності особистості. Особи із заниженою самооцінкою схильні до ускладнення не тільки власного життя, а й до конфліктів з навколишніми, вони досить важко піддаються переконанню у можливості оптимізації їхнього становища, оскільки у них практично відсутня мотивація до самозміни, вони не здатні бачити у ній сенс та не мають для її реалізації особистісних сил.

І.С. Кон вважає, що самооцінка «є спільним знаменником, підсумковим виміром «Я», що виражає міру прийняття або неприйняття особистістю себе, позитивне чи негативне самоставлення, похідне від сукупності окремих самооцінок» [6, с.25], а отже, значною мірою впливає на прийняття особою рішення про самовдосконалення та перспективи його ефективності.

Тісно пов'язаним із самооцінкою параметром є *рівень домагань* особистості, що визначає ступінь складності завдань, які вона ставить перед собою. Найчастіше науковці розглядають поняття «рівень домагань» у контексті мотиваційно-потребової сфери життєдіяльності особистості (Б.В. Зейгарнік, Дж. Гарднер, Р. Мейлі, Ю. Роттер, Х. Хекхаузен та ін.). Так, Ф. Хоппе інтерпретує дане поняття як мету подальшої дії, до здійснення якої особистість йде шляхом постійного самовдосконалення [19]. К. Левін говорить про оцінку людиною своїх можливостей при прогнозуванні вірогідності досягнення мети.

Рівень домагань особистості безпосередньо пов'язаний з процесом цілепокладання, визначаючи міру складності поставленої мети та завдань. В осіб з реалістичним (адекватним) рівнем домагань, котрі відрізняються впевненістю й наполегливістю у досягненні мети, продуктивністю діяльності та критичністю в оцінці досягнутих результатів, самовдосконалення відбувається значно швидше й ефективніше, ніж в осіб з нереалістичним рівнем, котрі схильні до постановки занадто важких або легких цілей, невпевненості у власних силах, тенденції до уникнення ситуацій змагання, некритичності в оцінці досягнутого, помилковості прогнозу тощо. Отже, рівень домагань виступає суттєвим чинником самовдосконалення особистості, здійснюючи вирішальний вплив практично на усі етапи його реалізації – від виникнення потреби та мотивів, і до особливостей його перебігу, тривалості, кінцевого результату й ефективності.

До індивідуально-психологічних особливостей, які впливають на особливості самовдосконалення особистості, належить також характер як індивідуальне поєднання стійких особливостей, що визначають ставлення людини до самої себе (міра вимогливості, критичності), до інших людей (індивідуалізм або колективізм, егоїзм або альтруїзм), до дорученої справи (організованість, відповідальність, точність); у характері відображаються вольові якості (рішучість, наполегливість, самостійність, дисциплінованість). Характер людини виявляється в особливостях її поведінки, інтересах, захопленнях, виборі різновиду діяльності, а отже виступає одним із суттєвих чинників самовдосконалення, визначаючи індивідуальні стратегії його реалізації. Самовдосконалення потребує від суб'єкта наполегливості, стійкого прагнення до досягнення позитивних результатів та безперервної внутрішньої роботи. Дані

вимоги здатна виконати ефективно людина з сильним характером, а «слабкохарактерність» стоятиме на заваді цьому вже на початковому етапі [12].

Таким чином, основними індивідуально-психологічними чинниками самовдосконалення в підлітковому і юнацькому віці виступають характер, особливості самосвідомості, зокрема такі її структурні складові як «Я-реальне» та «Я-ідеальне», самооцінка й рівень домагань, котрі впливають на зміст даного процесу, визначають потребу в самовдосконаленні, головний вектор його спрямованості, індивідуальні стратегії самовдосконалення, і, зрештою, успішність його реалізації.

4.3. Психологічні умови та методичні засоби активізації самовдосконалення особистості в підлітковому та юнацькому віці

Емпіричні дослідження особливостей самовдосконалення підлітків та юнаків виявляють виразну вікову динаміку щодо зростання актуальності проблеми самовдосконалення в юнацькому віці, і водночас проблему неповного розуміння юнаками й дівчатами його сутності і функцій, обмежений арсенал доступних їм засобів самовдосконалення. Підлітки та юнаки розуміють цей процес досить вузько – як вдосконалення окремих вмінь, рис особистості, як правило, з прагматичною метою – вступу до вищого навчального закладу, отримання в майбутньому бажаної професії.

Зазначене цілком природно, оскільки, незважаючи на значне вдосконалення психологічного змісту й педагогічних методів навчання, орієнтація навчально-виховного процесу на розвиток і саморозвиток особистості учня все ще не є домінуючою. У сучасній педагогічній практиці наявний дисбаланс між навчанням і вихованням, домінують навчальні технології, при цьому недостатньо враховується важлива роль виховання у процесі становлення особистості. Між тим, головним є не обсяг знань, а їх поєднання із особистісними якостями, здатність самостійно розпоряджатися ними; освіта заради освіти, заради отримання професійних знань, вмінь та навичок мало чого варта без її духовної, гуманістичної складової [3; 4]. Це робить актуальним формулювання психолого-педагогічних умов і розробку спеціальних програм, спрямованих на актуалізацію потреби учнів у самовдосконаленні і навчання їх необхідним засобам самовдосконалення.

Розглядаючи процес самовдосконалення, дослідники виокремлюють такі його складові (або етапи): самопізнання, самопроекування, самовиховання, самоосвіта, самоактуалізація [5]. Роль і значення цих складових у процесі самовдосконалення особистості по-різному оцінюється дослідниками, проте більшість їх сходиться у тому, що початком самовдосконалення особистості є процес її самопізнання, в результаті якого формуються унікальні образи «Я реальне» та «Я ідеальне». За М.Й.Боришевським, однією з важливих умов самотворчих процесів є належний рівень розвитку в людини самопізнання свого внутрішнього світу і готовності у разі необхідності вносити в нього адекватні

зміни, що стають для особистості особливою цінністю, оскільки допомагають їй підтримувати на дієвому рівні свій психічний потенціал, своє психічне здоров'я загалом [3]. Отже, поштовхом до самовдосконалення особистості, як правило, стає усвідомлення власної недосконалості й прагнення наблизитися до ідеалу. Тож необхідними внутрішньоособистісними умовами самовдосконалення є певний рівень самосвідомості, зокрема розвинена здатність до рефлексії, сформовані уміння самоспостереження, порівняння тощо.

Для реалізації цієї умови у навчально-виховному процесі ефективними є засоби, спрямовані на розвиток самопізнання учнів, їх здатності до рефлексії, зокрема, групові дискусії з важливих питань світоглядного, морально-етичного характеру, завдання, спрямовані на усвідомлення власних особливостей, самооцінку особистісних якостей, які можуть бути включені в початковий процес або складати зміст факультативних занять (наприклад, психологічного тренінгу).

Усвідомивши власну невідповідність ідеалу, особистість має поставити мету і окреслити конкретний план її досягнення. Така діяльність самопроєктування підпорядковується головній меті самовдосконалення особистості, сприяє його ефективності, вирішуючи завдання цілепокладання, планування, пошуку засобів реалізації бажаного образу Я, передбачення можливих перешкод тощо [5]. Тож наступною умовою успішного самовдосконалення є усвідомлення суб'єктом цілей, завдань і можливостей свого розвитку і саморозвитку, створення власної програми самовдосконалення як послідовності певних етапів, комплексу дій, які приведуть до бажаного результату.

Реалізація цієї умови у навчально-виховному процесі передбачає участь особистості в самостійній і творчій діяльності – це різноманітні творчі проєкти (наприклад, підготовка дітей під керівництвом педагога або психолога до участі у шкільних конкурсах, олімпіадах з навчальних предметів, виставках творчих робіт, колективних творчих проєктах тощо). Психолого-педагогічний супровід такої роботи полягає у навчанні дітей прийомам ефективного планування, прогнозування результатів діяльності і власних змін, фасилітації у процесі реалізації програми самовдосконалення; при супроводі колективних творчих проєктів необхідно спеціальну увагу приділяти розвитку згуртованості колективу, навчанню дітей ефективній комунікації та взаємодії.

Основними видами діяльності в напрямку реалізації поставлених завдань самовдосконалення особистості є самовиховання й самоосвіта, в процесі яких відбувається здобуття нових знань, умінь, розвиток тих чи інших якостей за допомогою спеціально визначених прийомів і методів роботи над собою [5]. На цьому етапі педагог або психолог повинен надавати інформаційну допомогу й психологічну підтримку учням – інформувати їх про необхідну літературу, допомогти освоїти конкретні прийоми самовдосконалення, акцентувати позитивні зміни, щоб підвищити самооцінку й мотивацію дітей на подальшу роботу, допомогти розібратися з труднощами й недоліками.

Завершальною ланкою діяльності самовдосконалення виступає самоконтроль і самокорекція, коли суб'єкт визначає, чи була досягнута

поставлена мета самовдосконалення, окреслює нові завдання свого розвитку або коригує ті цілі й завдання, яких не вдалося досягти.

На цьому етапі роботи ефективними будуть індивідуальні та групові бесіди, опитування (у тому числі із застосуванням самооцінних шкал), групові дискусії. Процес та результати опитувань, обговорень сприятимуть розвитку самоусвідомлення підлітків і юнаків, вдосконалять їх вміння постановки й коригування цілей, а отримання позитивного зворотного зв'язку мотивуватиме на подальшу роботу із самовдосконалення.

Ефективними засобами активізації самовдосконалення учнів запровадження в навчально-виховному процесі школи спеціальних навчальних дисциплін, факультативів або тренінгових програм, що сприятимуть особистісному розвитку школяра. Наприклад, Л.В. Батліною запропонований навчальний курс «Основи людинознавства» [1]. О.М. Єрахторіна пропонує запровадити інтегральну навчальну дисципліну «Людинознавство», зміст якої представлений трьома рівноцінними тематичними блоками: 1) знання про людину як природну, біологічну істоту; 2) знання про людину як соціальну істоту; 3) знання про людину як духовну істоту. При цьому вихідним пунктом у формуванні навчальної програми стає обґрунтування справжньої цілісності людини на основі інтеграції уявлень про неї як істоту, єдину у своїй природності, соціальності і духовності [4].

Безумовно, ці розробки сприятимуть активізації самовдосконалення учнів, та варто зважати ще й на те, чи використовуються повною мірою інші ресурси педагогічного процесу для активізації самовдосконалення учнів.

Які ж особливості навчально-виховного процесу сприятимуть активізації самовдосконалення учнів? Безперечно, виховні підходи мають ставити за мету створення умов для переходу виховання у самовиховання, самовдосконалення, підтримку і стимуляцію саморозвитку і самовдосконалення учнів на різних вікових етапах, формування віри в себе і оснащення їх необхідними для самовдосконалення уміннями.

До психолого-педагогічних умов активізації самовдосконалення підлітків і юнаків в умовах навчально-виховного процесу можна віднести насамперед сприятливий стиль і методи зовнішніх впливів, спрямовані на створення в учнів домінуючої установки на самовдосконалення, формування у навчальному закладі цінності самовдосконалення. Стиль і методи психолого-педагогічного впливу мають відповідати поставленій меті активізації самовдосконалення школярів. Тож основними засадами навчально-виховного процесу мають виступати свобода висловлення власних поглядів, взаємоповага, здорова конкуренція, творчість, прагнення навколишніх (зокрема й педагогів) до самовдосконалення, що сприятиме формуванню домінуючої установки на самовдосконалення.

В процесі навчання важливо формувати пізнавальну мотивацію і мотивацію досягнення, сприяти розвитку творчих здібностей учнів. Поряд із цими мотивами необхідно стимулювати мотиви саморозвитку, самовдосконалення особистості, основані на усвідомленні й прийнятті моральних цінностей. Для цього діяльність дитини організується не лише як

задоволення пізнавальної потреби, а й цілої низки інших потреб саморозвитку особистості.

Важливою умовою активізації самовдосконалення є розвиток самосвідомості учнів, зокрема позитивної Я-концепції, адекватної самооцінки, самоповаги. Водночас, поряд із усвідомленням учнем власних позитивних рис, важливо, щоб він чітко бачив свої дефіцити, недоліки і сприймав їх як зони розвитку, що й мотивуватиме його на роботу із самовдосконалення. Оскільки Я-концепція значною мірою визначає саморозвиток особистості, вона виступає важливим регулятором процесів самовиховання, самовдосконалення, джерелом очікування стосовно власної поведінки і самого себе, визначає характер отримання нового досвіду й особливості його інтерпретації, здійснює регуляцію соціальної поведінки особистості, сприяє досягненню суб'єктом внутрішньої узгодженості.

Окрема увага повинна приділятися роботі в напрямку формування життєвої перспективи учнів, зокрема їх підготовці до життєвого і професійного самовизначення.

Необхідною умовою саморозвитку особистості учня є демократизація навчально-виховного процесу, яка втілюється в свободі вибору, самостійності, задоволенні інтересів і потреб учнів. Для цього у навчально-виховному процесі необхідно організувати широку диференціацію та індивідуалізацію навчання, забезпечити розвиток шкільного самоврядування, підтримку дитячих ініціатив та інших умов для самоствердження й самореалізації особистості дитини.

Навчання виступає ефективним засобом розвитку й саморозвитку особистості учня, його усвідомленого керування власним розвитком, що знаходить вираз у побудові й реалізації програм самовдосконалення. При цьому педагогічне керівництво має бути спрямоване на навчання учнів всім етапам діяльності самовдосконалення – цілепокладанню, плануванню й організації діяльності, що може розгортатися як у навчальній, так і в інших видах діяльності.

Акцентами у виховному процесі мають стати особистісний підхід, розвиток насамперед моральної сфери особистості як стрижня і основного критерію самовдосконалення особистості, зокрема гуманістичних цінностей, формування умінь самовиховання і самовдосконалення учнів, сприяння максимальному їх самовираженню, самореалізації, культивування цінності самовдосконалення. Засобами реалізації такого підходу можуть стати, на нашу думку, використання змісту навчальних дисциплін насамперед гуманітарного циклу («Основи здоров'я», «Українська література», «Зарубіжна література») для виховання гуманістичних морально-ціннісних ідеалів, на прикладі аналізу художніх творів, біографій та поглядів митців. Завдання педагога полягає у тому, щоб навчальний зміст був опрацьований учнем через призму власного сприйняття й емоційно-оцінного ставлення, що забезпечує асиміляцію учнем матеріалу шляхом співвіднесення із власним Я, сприяє виробленню особистісних моральних критеріїв, усвідомленню суб'єктом власного «ідеального Я».

Позакласну роботу з учнями варто спрямувати в русло самостійної і творчої діяльності. Така робота може бути організована у формі гуртків, клубів різного спрямування – суспільних, художньо-естетичних, екологічних, науково-дослідних, тренінгів, дослідницьких гуртків, конкурсів, конференцій. Методами мають виступати насамперед активні методи навчання – дискусії, підготовка творчих проектів, елементи тренінгу.

Отже, основними психолого-педагогічними умовами активізації самовдосконалення підлітків і юнаків є: демократизація навчально-виховного процесу, створення в учнів домінантної установки на самовдосконалення; формування у навчальному закладі цінності самовдосконалення; активізація творчої діяльності учнів; акцентування у змісті навчальних дисциплін аспектів, пов'язаних з проблемами самовдосконалення особистості, її моральності, світогляду, спілкування, життєвого вибору тощо; пріоритет методів стимулювання самоактивності учнів, активних методів навчання. Ефективними засобами активізації самовдосконалення як вищої форми усвідомленого саморозвитку особистості є навчання, виховання й самовиховання учнів, психолого-педагогічний супровід навчально-виховного процесу, орієнтований на цінності саморозвитку, самовдосконалення особистості.

Література до IV розділу

1. Батліна Л.В. Проблеми і зміст духовного самовдосконалення людини // Духовність особистості: методологія, теорія і практика :зб. наук. праць. – Луганськ, 2004. – С. 37-44.
2. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія] / М.Й. Боришевський. – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
3. Боришевський М.Й. Самотворення особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку / М.Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ [за ред. С.Д. Максименка]. – К., 2012. – Т. XIV, ч.1. – С. 28-35.
4. Єрахторіна О.М. Самовдосконалення особистості у науковій рефлексії і реалізації біографічних проектів: [монографія] / Ольга Єрахторіна. – Х. : Вид-во Іванченка І. С., 2013. – 215 с.
5. Калашникова Л.М., Іванова О.І. Самовдосконалення як особливий вид діяльності особистості /Л.М.Калашникова, О.І.Іванова // Педагогіка і психологія : зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г.Сковороди. – Харків, 2013. – №43. – С.73-82.
6. Кон И.С. Психология юношеского возраста : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.
7. Крайг Г. Психология развития. –СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 245с.
8. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: [монографія]/ С.Б. Кузікова. – Суми: Вид-во «МакДен», 2012. – 410 с.

9. Ліфарева Н.В. Психологія особистості : навч. посіб. / Н.В. Ліфарева – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 240 с.
10. Лозовой В.А., Ерахторина О.М. Человек: Проблемы саморазвития (Список рекомендованной литературы и словарь основных терминов) / В.А. Лозовой, О.М.Ерахторина. – Харьков: Константа, 2007. – 100 с.
11. Лозовой В.О., Сідак Л.М. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці. – Харків: Право, 2006.
12. Орішко Н.К. Індивідуально-психологічні та особистісні чинники самовдосконалення в юнацькому віці / Н.К. Орішко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. XV, част. 2. – К., 2013. – 244 с. – С. 156-167.
13. Пантилеев С.Р. Методика исследования самоотношения / С.Р.Пантилеев. – М., 1993. – 30 с.
14. Проблема самосовершенствования личности // Философские науки. – 1988. – № 4. – С. 70-83; 1988. – № 5. – С. 65-76.
15. Рувинский Л.И., Арет А.Я. Самовоспитание школьников : монография / Л.И. Рувинский, А.Я. Арет, – М.: Педагогика, 1976. – 160 с.
16. Сердюк Л.З. Самотворення особистості як цілісний самодетермінований феномен // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Випуск 38. – Миколаїв, 2015. – С.582. – С. 422-431.
17. Смалиус Л.Н. Феномен самовдосконалення як міждисциплінарна проблема / Л.Н. Смалиус // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – Черкаси, 2012. – № 15 (228). – С. 59-64.
18. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М.Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
19. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с.
20. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М.: «Педагогика», 1989. – 560 с.

РОЗДІЛ V

САМОТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У МІЖЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

5.1. Міжособистісні взаємини як чинник самотворення і самореалізації особистості

Нинішній розвиток суспільства визначається різноманітністю та інтенсивністю міжлюдських контактів, їх змістовною насиченістю та опосередкованим характером взаємодії внаслідок широкого застосування різних наукових та технічних засобів (комп'ютеризації, телебачення, факсового та стільникового зв'язку, Інтернету). Все це, звичайно, відображається в спілкуванні людей, стаючи підґрунтям для підвищення рівня комунікативної культури, для забезпечення самотворення особистості та ефективності його реалізації в спілкуванні та діяльності. В умовах соціальної економічної та політичної трансформації, що відбувається зараз в Україні, формується нове розуміння суспільного та особистісного благополуччя, самореалізації, становлення особистості. Сьогодні вимагає від кожного активності, вміння актуалізувати здібності та реалізовувати себе як особистість у різних сферах діяльності та спілкування.

Все це можливе при розвитку власної активності особистості, коли, окресливши свій життєвий шлях як соціальної істоти, вона здатна з позицій усвідомлення життєвих цілей щоразу по-новому оцінювати свої інтелектуальні можливості, моральні якості, духовність загалом, систему ціннісних орієнтацій, що стала її внутрішнім надбанням. Самотворення – це одна з умов самореалізації, оскільки, творячи щось нове, актуалізуючи, плекаючи в собі ті чи інші можливості, задатки, людина забезпечує можливості досягнення різноманітних цілей, взаєморозуміння з іншими людьми [1]. Розвиток процесу самотворення особистості тісно пов'язаний із становленням її як активного суб'єкта соціалізації. Активність особистості тісно пов'язана з її потребами. Однією з найголовніших властивостей потреб є те, що вони включають тенденцію до активності, спрямованої на певну сферу дійсності, тобто потреби містять тенденцію не до активності взагалі, а до активності у певному напрямку [2; 3; 4; 17].

Три підсистеми детермінант породжують різні форми активності людини. Перша підсистема – внутрішні суперечності, тенденції. Це потреби й властиві людині боротьба думок і почуттів, взаємин, переконань і інстинктів, внутрішньоособистісні конфлікти. Друга підсистема – зовнішні суперечності, зміни, які відбуваються в природному середовищі, стимулюючи людину, вимагаючи від неї певної дії, поведінки. Третя підсистема – внутрішньо-зовнішні суперечності. Вони виникають і вирішуються у процесі взаємодії людини з середовищем, співактивності людини. Так, активність людини у спілкуванні ефективна лише тоді, коли вона засвоїла загальноприйняті норми співпраці, суперництва, і дотримується цих норм, коли їй відомі позитивні й

негативні стереотипи сприймання, розуміння, ставлення, цінності людей, груп і т.ін. Як підкреслює О.О. Єршов, найсуттєвішою і найскладнішою є перша підсистема суперечностей – внутрішнє джерело активності. Її носій – суб'єкт, що формується свідомо. Із суб'єктом зіставляються явища, що позначаються словами з коренем «само-» (саморух, самотворення, самостійність, самоорганізація, самоактуалізація, саморозвиток, самодіяльність, самореалізація, самокритичність, самокритика, саморегуляція і та ін., а також ініціативність, творчість, відповідальність, свідомість, автономність, індивідуальність [7].

Усвідомлення суб'єктом об'єктивних потреб породжує інтереси і, через їх актуалізацію в мотивах, орієнтаціях, спричиняє дії, спрямовані на задоволення потреб.

Сформовані у людини в минулому досвіді взаємодії ціннісні орієнтації завжди точно відображають стан її мотиваційно-потребової сфери, емоційних станів, принципів поведінки. Вони роблять сприймання нею дійсності в кожний момент її буття вибіркоким, диференційованим, а ставлення до неї – суб'єктивним. Такою ж суб'єктивністю постійно відзначається і її поведінка, оскільки на ній завжди лежить відбиток своєрідності оцінки впливу і всієї з ним пов'язаної ситуації.

Отже, які б жорсткі вимоги не ставилися, якими б вони не були за своїм змістом, формою, особистість приймає їх і трансформує відповідно до свого характеру, ступеня своєї суб'єктності – рівня розвитку свідомості й сформованості потреб, розвитку здібностей тощо [9; 10].

Сформоване в процесі спілкування прагнення до самовизначення, самореалізації, самоствердження – одна із найважливіших потреб людини, умова її психічного розвитку. Ця потреба є однією з найважливіших складових самоактивності людини і багато в чому детермінантою її поведінки. Розвиток особистості тісно пов'язаний з появою потреби виокремити себе із зовнішнього світу. Уявлення про себе, своє «Я» неминуче породжують потребу в реалізації своїх можливостей, здатностей, тобто самовизначення особистості нерозривно пов'язане з самореалізацією, а далі – самоствердженням. На високому рівні розвитку особистість зіставляє свої дії й здійснює свою потребу в самореалізації, виходячи зі своїх ціннісних орієнтацій і цілей [15; 18].

У ситуаціях самовизначення особистість не лише має можливість вибору, а й поставлена перед необхідністю вироблення й реалізації своєї власної думки, оцінки навколишнього. У подібних ситуаціях особистість самовизначається, реалізує в практичній діяльності, спілкуванні потенціал своїх ставлень, впливаючи на хід подій, стаючи суб'єктом формування умов свого життя.

Оволодіваючи самим процесом самовизначення, свідомо визначаючи свій життєвий шлях, особистість не лише стає суб'єктом власної життєдіяльності, вона творить себе саму, перебудовує свій внутрішній світ, стає суб'єктом саморозвитку, самореалізації, самовиховання, виявляючи таким чином свою активність.

У вітчизняній психолого-педагогічній літературі останніх років, присвяченій розвитку особистості, завжди підкреслювалась виняткова роль оточуючого соціального та культурного середовища, діяльності й спілкування, до якого залучається людина, у розвитку у неї такого сплаву «відбиття», ставлення й поведінки, що виявляється типовим саме для цієї особистості. Проте, при такому підході недооцінюється або й зовсім не враховується важливий феномен – потреба й здатність особистості до самотворення [1; 13].

Сила, здатна перебудовувати особистість, розвивати її духовно, фізично, морально, є не лише у зовнішніх умовах суспільного життя людини, не тільки в системі виховання, а й в самій людині, в її роботі над собою, власним самовдосконаленням. Самоактивність особистості є результатом трьох взаємодіючих процесів: зовнішнього впливу, джерелом якого є саме життя, соціальне середовище; цілеспрямованого виховання та діяльності самої людини, що виступає водночас у двох вимірах: об'єкта виховання і суб'єкта власного формування, самотворення. У комплексі проблем самоактивності особистості суттєва роль належить проблемам самосвідомості, самореалізації й саморегуляції поведінки, їх джерел, генези, питанням самовиховання, увага до яких у вітчизняній науці останнім часом значно посилилась [4; 20].

До понять самотворення, самореалізації, самовиховання, самовдосконалення, самоактивності входить надзвичайно широка гама взаємин людини зі світом, суспільством і самим собою.

Пізнання людиною себе йде від пізнання зовнішнього світу, інших людей, їхніх взаємин і власних взаємин з іншими. Людина пізнає себе тими ж шляхами, що й об'єктивний світ. У неї немає іншого механізму вивчення себе. Воно проходить ті самі стадії, що й пізнання людиною об'єктивного світу: від елементарних відчуттів, спочатку суто органічних, до самосприйняття, самоуявлення, думки й оцінки себе. На початкових етапах розвитку самопізнання усвідомлюється зовнішня, видима сторона власних дій і вчинків. Пізніше відбувається перехід на вищі рівні пізнання, потім усвідомлюються глибинні механізми діяльності й поведінки (самовизначення й самоствердження). У міру пізнання залучаються емоції, інтереси, прагнення, система різних спонукань особистості. Пізнаючи особливості інших людей, свої зовнішні прояви у діяльності й поведінці, ставленні до себе, інших людей, людина починає зіставляти окремі аспекти пізнання об'єктивного і в результаті порівняльно-оцінної роботи складає оцінку себе, своїх можливостей [6; 10; 11].

Самооцінка виступає як своєрідний висновок самопізнання. Важливою часткою самопізнання дитини є самовизначення – усвідомлений акт прояву й утвердження власної позиції в проблемних ситуаціях. Не менш важливу роль відіграє самоствердження, що виявляється у прагненні до високої оцінки й самооцінки своєї особистості та пов'язаної з ними поведінки [14]. Самовизначення і самоствердження займають (особливо в підлітковому і юнацькому віці) важливе місце у структурі потреб людини. Причому це може бути як рядове, так і домінуюче місце. Потреба у самовизначенні й самоствердженні тісно пов'язана із самореалізацією особистості. Задоволення

потреби у самовизначенні й самоствердженні може здійснюватись різними способами: шляхом реальних здобутків чи створенням видимості досягнень, коли суб'єкт прагне виглядати таким, яким би йому хотілось бути, хоча насправді таким він не є. Результат самовизначення залежить від характеру й змісту домагань особистості, її можливостей і здібностей [15; 18].

Оцінка пізнаної людиною необхідності здійснюється на основі зіставлення її з власною системою цінностей, потребами, інтересами, переконаннями, совістю і т. ін. У результаті людина зіставляє свої можливості й здібності з пізнаними зовнішніми обставинами, виробляє власний спосіб взаємодії з ними. Необхідним компонентом активності є здатність здійснювати вольове зусилля, робити вибір, приймати рішення і впроваджувати його в життя. Активна позиція особистості стосовно навколишнього світу лежить в основі інтелектуальних, вольових і моральних можливостей самореалізації.

Отже, важливим компонентом самотворення особистості є здійснення людиною своїх власних потенцій (цілей, намірів, замислів). Самореалізація як компонент активності особистості має велике значення для її морального розвитку. Отримана інформація, що пройшла крізь призму внутрішнього світу особистості, внутрішніх регуляторів поведінки, оцінюється, критично опрацьовується, трансформується у її власну позицію. На цій основі людина реалізує засвоєні у суспільстві цінності, норми, правила не автоматично, а у порівнянні зі своїми переконаннями, планами, цілями [5; 6].

Соціально-психологічна культура оточення, виявляючись у морально-психологічному кліматі колективів, груп, передбачає реалізацію низки суттєвих потреб особистості, без задоволення яких не може бути досягнутий ефект повноти відчуття індивідом своєї реалізованості як особистості. Передусім слід назвати три головні групи потреб:

- пізнавальні (потреба у розумінні оточуючих, розуміння смислу і мотивів їх поведінки в колективі);
- комунікативні (потреба у духовному контакті з членами колективу, потреба у їхньому розумінні й визнанні);
- конструктивні (потреба у виявленні особливостей свого характеру, ствердженні своєї позиції, вияві своєї ініціативи, активності).

Система соціальних потреб та інтересів є основою соціальної активності особистості, чинником її самореалізації. Матеріальні і духовні потреби є вихідною силою у людській діяльності й поведінці [11].

Процес саморегуляції поведінки особистості надзвичайно складний. Особистість не просто механічно порівнює свою модель поведінки чи вже здійснений нею акт із соціальною нормою, відображаючи своє позитивне чи негативне ставлення до неї, а переживає все це, відчуваючи почуття задоволення чи незадоволення, захоплення чи осуду. Така самооцінка має ніби дві сторони: перша – це оцінка своєї поведінки лише з точки зору свого суб'єктивного стану. Друга – це передбачення оцінки з боку суспільства і пов'язана з нею реакція на цю оцінку та її наслідки. В результаті взаємодії цих

двох сторін у свідомості виробляється вольове рішення реалізувати свою ідеальну програму поведінки (тобто самореалізуватись) або відмовитись від неї.

5.2. Самотворення і самореалізація особистості у міжлюдських взаєминах та діяльності

Вітчизняна наука розглядає кілька аспектів аналізу проблеми самореалізації – психологічний, філософський, соціальний, фізіологічний, педагогічний. Самореалізація трактується як природна тенденція, психологічна потреба, як неодмінна мета особистісної активності і як результат діяльності людини в об'єктивному чи суб'єктивному світі [5; 8].

Самореалізація означає:

- 1) здатність людини об'єктивувати багатство свого внутрішнього світу в будь-якій формі діяльності (праця, гра, пізнання, спілкування тощо);
- 2) процес здійснення (перетворення) здібностей і особистісних потенцій (планів, установок тощо) як в діяльності, так і в іншій людині;
- 3) прагнення розвивати сильні сторони своєї особистості [16].

Спорідненими з терміном «самореалізація», але не тотожним йому є поняття «самовираження», «самотвердження», «саморозвиток». *Самовираження* – це активність суб'єкта, що задовольняє потребу в трансляції себе назовні, яка не обов'язково досягає бажаного ефекту особистісного внеску, а інколи і не ставиться за мету одержання конкретного результату. *Самотвердження* є прагненням одержати суспільне визнання з боку інших «тут» і «тепер», реалізуватися обов'язково так, щоб скористатися ефектом цієї реалізації. *Саморозвиток* можна розглядати як процес збагачення власних сутнісних сил особистості, що не обов'язково має на меті їх реалізацію у конфліктній діяльності [16, 17].

Дослідники зазначають, що потреба у самореалізації властива людині від природи, впливає із інших природних потреб особистості, сама, з одного боку, породжується ними, з іншого – спричинює, підпорядковує собі потреби особистості [4; 13; 19]. Необхідними передумовами самореалізації особистості є її внутрішня активність, усвідомлення нею своїх життєвих цілей. Самореалізація є перманентним станом високорозвиненої особистості, якій властивий певний рівень самосвідомості, самовизнання, рефлексії, самопізнання, яка досягла рівня самотворення. Потреба у самореалізації, її задоволення нерозривно пов'язані з такими внутрішньо особистісними процесами як самопізнання, самовизначення, самоствавлення, самооцінювання, саморегуляція, самодетермінація, самоусвідомлення, саморозвиток, тобто з процесами самотворення. Неможливо розділити ці процеси ні у часовому, ні у просторовому вимірі – ці явища відбуваються паралельно, взаємообумовлено, взаємодоповнюються, переходячи на якісно нові рівні.

Загальна схема самореалізації складається із таких компонентів:

- по-перше, із ідеального вироблення індивідуальної програми на основі вибору цілей і засобів її реалізації;
- по-друге, із реалізації цієї програми відповідними засобами, втілення ідеальної моделі поведінки у дійсність;
- по-третє, із власної самооцінки спочатку тільки уявлюваної, а потім і реалізованої поведінки [6].

З погляду активності особистості соціальне середовище є полем, основою діяльної особистісної самореалізації і самотворення. Саму тут особистість активно стикається з дійсністю, зовнішнім світом, пізнає світ і себе. Пізнання і самопізнання, зміни світу і самооцінки вступають тут у пряму взаємодію. У середовищі свого безпосереднього активного буття особистість формує себе, розвиває, вдосконалює себе. Самотворення завжди є тією чи іншою взаємодією суб'єкта із соціальним середовищем, одним із проявів самостійності особистості.

Як у ставленні до навколишнього світу, у ставленні до себе особистість може виявляти різний ступінь самоактивності. Активність у плані зовнішньої діяльності й самотавлення може не збігатися, а в окремих випадках не лише відриватись, а й протиставляти одна одній. Так, людина може не задовольнятися існуючим станом, недосконалістю дійсності, що її оточує, вона може не задовольнятися і собою, існуючим на даний момент станом своєї особистості. Саме незадоволеність собою породжує прагнення стати кращою, досконалішою, спонукає до діяльності, самозміни, самореалізації, самоствердження, стаючи важливим чинником самотворення.

Як вважає М.Й. Боришевський, самотворення – одна з умов самореалізації, оскільки, творячи в світі щось нове, актуалізуючи, плекаючи в собі ті чи інші можливості, задатки, ми уможливуємо оволодіння способами, засобами, які забезпечують можливості досягнення різноманітних цілей, досягнення взаєморозуміння з іншими [1].

Досліджуючи особливості самореалізації старшокласників у міжособистісних стосунках, нами проводився психологічний аналіз проблеми самореалізації та її роль в самотворенні особистості в юнацькому віці, виокремлювалися критерії самореалізації і самотворення та відповідні їм показники.

В психологічній літературі описуються різні результати (наслідки) самотворення: від високого рівня розвитку моральних, духовних, громадянських якостей, примноження знань, умінь, навичок, до духовного переродження, що супроводжується негативними, іноді незворотними змінами в особистості. Таким чином самотворення може бути як гармонійним, так і дисгармонійним.

Ми вважаємо, що до гармонійного розвитку особистості веде внутрішня спрямованість та добровільність (непримусовість) процесів самотворення. Саме вони є важливими критеріями самотворення особистості. Прагнення до самотворення проявляється неоднаково в різних сферах – в переживаннях, почуттях, висловлюваннях, вчинках. Самотворення відрізняється від інших

форм розвитку (в тому числі, від виховання) тим, що його необхідною умовою є усвідомлення власних здібностей і можливостей впливати на свою особистість. Саме ця усвідомленість і є одним із головних критеріїв (параметрів) самотворення особистості.

Важливим критерієм і, водночас, параметром процесів самотворення є розвиток рефлексивності. В процесі самотворення усвідомленість різних аспектів спілкування, самореалізації і взаємин з оточуючими людьми може постійно поглиблюватися, наприклад, в напрямку все більшого розуміння своєї особистості (сильних і слабких сторін). Таке усвідомлення може привести і до пошуку нових форм роботи над собою.

Також важливим критерієм і результатом самотворення є рівень особистісної і соціальної зрілості. В якості критерію зрілості ми виокремлювали «відповідальність за свої вчинки».

Особлива увага в ході дослідження приділялась наступним моментам: по-перше, даним про минуле учня: відомостям, отриманим від батьків, самого учня (якщо можливо, то й від його колишніх друзів) про життя вдома; по-друге, даним спостережень, у яких основна увага акцентувалась на ставлення досліджуваних до навчання, суспільного життя у навчальному закладі та за його межами, до інших людей (вчителів, ровесників та ін.), на особливостях поведінки під час різних заходів (виховних, спортивних, культурних); по-третє, ставленням до ровесників і дорослих, повага до інших, самоповага: вияви взаємодопомоги, співпереживання, прагнення до подолання конфліктів; вияви самостійності, справедливості, відповідальності і та ін. Належна увага приділялась вмінням досліджуваних обґрунтовувати свою думку, відстоювати її у конфліктних ситуаціях; вияви у повсякденній поведінці таких рис як впертість, наполегливість, самокритичність, толерантність; вивчались особливості виявів суспільної активності, виконання громадських доручень, ставлення до власних достоїнств та недоліків і та ін.

У вивченні системи ціннісних орієнтацій учнів як показника певного рівня їх особистісного розвитку ми враховували два основні параметри: ступінь сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій та їх зміст. Перший параметр важливий для оцінок рівня особистісної зрілості школяра. При цьому враховувалось, що інтеріоризація цінностей як усвідомлюваний процес відбувається лише за умови наявності у людини здатності виокремити із багатьох явищ ті, котрі мають для неї певну цінність, задовольняють її потреби, інтереси і можуть втілюватися у реальному житті. Другий параметр стосувався особливостей функціонування ціннісних орієнтацій. Він давав можливість визначити змістову характеристику спрямованості особистості залежно від того, які конкретні цінності входять в структуру ціннісних орієнтацій особистості, яке поєднання цих цінностей, міра переваги одних над іншими і т. ін. Таким чином, можна було з'ясувати, які життєві інтереси ставить перед собою людина, на що спрямована її активність. Завдяки аналізу змістової сторони ціннісних орієнтацій учнів можна було судити про рівень розвитку їх особистості.

Результати наших досліджень дозволили виявити низку суттєвих відмінностей в особливостях самореалізації учнів. Перш за все це стосується ступеня сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій. При аналізі отриманих даних з'ясувалось, що вміння диференціювати цінності виражене у досліджуваних різною мірою: є учні з сильною диференціацією (ті, хто використовує увесь спектр оцінок), є й ті, котрі обходяться двома оцінками. Досліджуваним пропонувалось із десяти цінностей вибрати 5, які на даний час мають для них, для їх життя, благополуччя найбільш важливе значення.

При виборі основних цінностей, що визначають основні особливості життя учнів, з'ясувалось, що дівчата й хлопці вибирають, здебільшого, однакові цінності, хоч по-різному їх ранжують (таблиця 5.1).

Таблиця 5.1

Зміст основних цінностей життя учнів

№ п/п	Дівчата	Хлопці
1	Я і моє майбутнє	Проблеми матеріальної забезпеченості
2	Проблеми матеріальної забезпеченості	Я і моє майбутнє
3	Я і мій характер, загальнолюдські якості	Здоров'я, фізичний розвиток, спорт
4	Проблеми дружби, взаємин, кохання	Моє навчання
5	Я і мої батьки	Я і мій характер, загальнолюдські якості

Більшість учнів виокремлюють, передусім, якості, що мають моральний відтінок і сприяють позитивним стосункам з навколишніми людьми. І дівчата, і хлопці вибирають як найважливіші однакові цінності (хоч і надають їм дещо різні рангові місця). Наприклад, хлопці таку цінність як «матеріальна забезпеченість» висувають на перше місце, дівчата – на друге. Варто також зазначити, що на перше-друге місце цю цінність ставлять, переважно, учні 10-11 класів, а в 8-9 класах перший ранг їй надають дещо рідше. Учні (особливо хлопці) говорять: «Зараз такий час, коли все вирішують гроші», «... жити гарно і цікаво можна лише добре забезпеченій людині». Корінні зміни в суспільстві, злам економічної системи, платне навчання в ВНЗ, жорсткі вимоги до молодих фахівців, труднощі у пошуках бажаної роботи – все це добре відомі старшокласникам реалії сьогодення, що, безумовно, позначається на їх ціннісних орієнтаціях. На вибір цінностей особистісного рівня впливають, насамперед, вікові особливості юнаків та дівчат – попереду закінчення школи і вибір подальшого життєвого шляху, професії; потреба в дружбі, коханні; часті непорозуміння, а то й конфлікти з батьками; злободенність проблеми визначення свого місця в житті. Цим можна пояснити інтерес до цінності «Я і мій характер».

У дослідженні були виокремлені також цінності, які також пов'язані з особистісною зацікавленістю, а саме: «сфера відпочинку, музика і мода», «сфера навчання, школа», «професійне самовизначення», «життя інших

людей». Є деякі незначні відмінності між ранжуванням цінностей у дівчат та хлопців (1-2 ранги).

З'ясувалось, що проблеми морального вибору старшокласники розв'язують прагматично, рідко замислюються над ними, що, на жаль, засвідчує певну байдужість до питання пошуку ідеалів життя.

Дослідження показало також певне зростання деяких негативних тенденцій у самовизначенні особистості у період шкільного навчання. В учнів дещо знижується прагнення до оволодіння культурними, духовними цінностями, нівелюються моральні норми і принципи. Стрімко знижується авторитет вчителів, котрі не завжди спроможні ефективно використовувати виховний потенціал школи, що в свою чергу веде до послаблення впливу на процес розвитку духовних ціннісних орієнтацій сучасного юнацтва. Це можна сказати і про сім'ю, батьків, ціннісні системи яких значною мірою зруйновані внаслідок змін, що відбуваються в суспільній свідомості, або ж сформувалися на негативних прикладах.

В умовах сьогодення більшість молоді вважає своє життя так чи інакше залежним від зовнішніх обставин, здебільшого матеріальних. Невтішним є і той факт, що більше третини учнів (навіть обдарованих) вважає, що їх можливості здобути гарну освіту погіршилися в останні роки і лише одна п'ята досліджуваних чекає покращення в майбутньому. А низький рівень задоволеності своїми можливостями, відсутність оптимістичної життєвої перспективи майбутнього, звичайно, не сприяють самореалізації особистості.

Самореалізація сучасної молоді виражається, насамперед, у чесному, відповідальному ставленні до самого себе, до реалізації своїх здібностей як на власне благо, так і благо всього суспільства, у чуйному, толерантному ставленні до оточуючих, у небайдужому ставленні до долі країни і її громадян. Безумовно, процес трансформації цінностей, якими керується молодь, значною мірою опосередкований реаліями життя та корінними політичними й економічними змінами в нашому суспільстві.

Шляхи самореалізації учнів у міжособистісних взаєминах

Самореалізація особистості ґрунтується на основних ціннісних виборах суб'єкта, що не зводяться до простого «я хочу», але й не диктуються повністю обставинами. Одна лиш зовнішня детермінація спричиняє внутрішню пустоту, відсутність опору, вибірковості стосовно зовнішніх впливів. Тому в нових соціальних умовах, що приходять на зміну тоталітарній системі, програмування соціальної поведінки особистості, успіх «особистісного виживання», яке диктує її розвиток в умовах ринкових відносин, залежить від зовсім нового рівня активності творчої ініціативи людей, їх нової громадянської позиції. В ціннісному виборі задовольняється суттєва людська потреба в самореалізації, досягненні максимальної повноти життя. Предметом ціннісного вибору стає будь-яка сфера життєдіяльності особистості: трудова, суспільно-політична, сімейно-побутова та ін., оскільки в кожній з них людина рано чи пізно повинна визначитись. Зрештою, ціннісний вибір здійснюється стосовно життя загалом,

формується певна стратегія життєтворчості, індивідуальний стиль життя, виробляється система смисложиттєвих цінностей.

Ефективність виховання особистості значною мірою залежить від спрямованості впливу на молодь макросередовища (атмосфера суспільного життя, особливості міжнародної й внутрішньої політики), мікросередовища (насамперед сім'я, референтна група) та широкого учнівського оточення. Ці три чинники соціального впливу на людину є системою об'єктивних залежностей, у взаємодії з якими і відбувається самотворення особистості.

Завдяки своїй великій емоційній насиченості безпосереднє спілкування може ефективно виконувати функцію соціалізації підростаючого покоління. Спілкуючись з ровесниками і старшими за віком, школярі ознайомлюються з різними соціальними нормами (в тому числі й моральними), з вимогами, які ставляться до них, навчаються керуватися цими нормами при виконанні різних соціальних ролей, поступово інтеріоризуючи їх у власні принципи. У взаєминах з ровесниками вони не просто засвоюють суму норм і правил, але в активній діяльності, в системі взаємозалежних і відповідальних колективних зв'язків накопичують досвід моральної поведінки, моральних звичок, що згодом перетворюються на ціннісні орієнтації, мотиви поведінки, на переконання, що, у свою чергу, визначає самореалізацію учня.

Проте, розвиток активності учня не може ґрунтуватись лише на зовнішніх виховних впливах, як би добре вони не були організовані. Реалізувати себе школяр може лише тоді, коли сам починає працювати над собою під впливом внутрішніх спонукань, усвідомлюючи власні потреби і цілі. Його самоактивність виявляється у результаті переживання внутрішніх суперечностей або бажання досягти чогось. Вирішальну роль відіграє тут самосвідомість учня, його самооцінка і оцінка оточуючими ситуації» що склалась, критичне ставлення до неї.

Нова соціальна реальність українського суспільства зумовлює появу нового погляду на виховання молодого покоління. Новий підхід до виховання утверджує погляд на людину як найвищу цінність суспільства, як на суб'єкт сучасного історичного розвитку, творця свого життя. Основою такого підходу є розуміння дійсності як «світу людини», як взаємодії людей. Сама ж людина розглядається як найвища субстанція, абсолютна цінність, «міра всіх речей». Звідси головне завдання виховання, напрям педагогічної діяльності – організація взаємодії, яка мала б максимальний виховний потенціал, залучала б дитину до культури, національних та загальнолюдських гуманістичних, а значить і високодуховних цінностей.

Для оптимізації самотворення особистості в навчально-виховному процесі в школі, в організації спілкування учнів слід враховувати, що навчання й виховання – це передусім з'ясування особливостей учня як суб'єкта, визнання його власного досвіду як самотутності, самоцінності. Побудова педагогічних впливів із максимальною опорою на цей досвід потребує постійного узгодження двох видів досвіду – суспільного та індивідуального; розкриття

індивідуальної своєрідності успішних орієнтацій через аналіз вчинків, способів поведінки тощо.

Активність дитини як вияв її суб'єктності йде (не безконфліктно) у двох різних напрямках: пристосуванні (адаптації) до вимог дорослих (педагогів, батьків), які створюють для неї нормативні ситуації, й креативності, що дає змогу їй постійно шукати і знаходити вихід із ситуації, вирішувати її, будувати нову, враховуючи індивідуальний досвід, знання, способи дії.

Навчання і виховання передбачає розробку нових педагогічних технологій, метою яких (на всіх етапах навчально-виховного процесу) є не накопичення знань, умінь, а постійне збагачення досвідом творчості, формування механізмів самоорганізації особистості кожного учня. При такому підході в центрі уваги виявляється не деяка абстрактна одиниця, а кожний школяр як особистість у її самотності, унікальності. Вектор руху йде не від педагогічних дій до учня, а від самого учня, який вибірково ставиться до цих впливів, а не асимілює їх у заданому вигляді. Проте, для того, щоб зробити учня справжнім суб'єктом навчально-виховного процесу, треба змінити всю технологію цього процесу.

Перебудова навчально-виховного процесу в такому напрямку сприятиме ефективному розвитку самотворення учня. При цьому слід враховувати таке:

1) необхідна повна реалізація виховної функції громадської діяльності школярів. Виховна робота у школі повинна не просто сприяти розвитку суспільної активності учня, а стати засобом формування його особистості. Відтак, передусім, необхідне:

– залучення до громадської діяльності всіх учнів, неприпустимість ставлення до школярів як до активних, так і до пасивних;

– надання учням реальної можливості впливати на стан справ у колективі;

– постійне розширення масштабів суспільної і громадської діяльності;

2) необхідне ставлення до учня як активного учасника життя суспільства і шкільного колективу;

3) успіху в розвитку самореалізації учнів можна досягти лише тоді, коли вони перебувають у статусі самостійних і відповідальних членів колективу, коли їм надається реальна можливість самим вирішувати проблеми й завдання шкільного-життя;

4) в організації виховної роботи слід враховувати не лише вікові, індивідуальні особливості учнів, а й ті зміни, котрі відбуваються у розбудові нашої освіти та суспільства.

Слід відмітити, що за однакових умов і обставин, самотворення школярів формується різними способами, оскільки першопричина різного сприйняття одних і тих же зовнішніх чинників різними людьми детермінована внутрішніми умовами. Це і вплив сім'ї, і попереднього досвіду спілкування з оточуючими тощо. Важливу роль в цьому процесі відіграє власна позиція особистості, яка значною мірою й зумовлює різну формувальну дію одних і тих же зовнішніх чинників.

Слід також враховувати вплив таких негативних соціальних чинників як недостатність ідентифікаційних зв'язків особистості з державою в шкільному віці; тотальна недовіра до держави; нестабільний і кризовий характер сучасного суспільно-політичного та економічного життя в Україні.

Все це говорить про необхідність зосередження уваги в роботі з молоддю на тих аспектах виховання, котрі найбільш важливі для її більш ефективної самореалізації, для розвитку самосвідомості, які є особливо важливими на складному, суперечливому шляху самотворення особистості.

Література до V розділу

1. Аверьянова Г.М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г.М. Аверьянова, Н.М. Дембицька, В.В. Москаленко. – К. : ППП, 2005. – 307 с.
2. Бодалев А.А. Психология личности / А.А. Бодалев. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1988. – 188 с.
3. Боришевський М. Й. Самотворення особистості і соціально-психологічна сутність детермінанти становлення та розвитку / М.Й. Боришевський // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології» / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2012. – Т. XIV, ч. 1. – С. 28–35.
4. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності / М. Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
5. Гупаловська В. А. Самореалізація як проблема розвитку особистості у сучасних психологічних дослідженнях / В. А. Гупаловська // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ імені Івана Франка. – Дрогобич, 2001. – Вип. 8, – С. 84-94.
6. Гупаловська В. А. Структурно-функціональна модель самореалізації особистості / В. А. Гупаловська // Психологічні студії. – Львів, 2004. – С. 72–80.
7. Ершов А. А. Взгляд психолога на активность человека / А. А. Ершов. – М., 1991. – 302 с.
8. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури школяра : монографія / О. М. Корніяка – К. : Міленіум, 2006. – 336 с.
9. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 409 с.
10. Ларцев В.С. Социокультурный генезис личности / В.С. Ларцев. – К. : ООО «Информационно-издательская фирма Прин Экспресс», 2002. – 360 с.
11. Маркин В.Н. Жизненная позиция личности / В.Н. Маркин. – М. : Мысль, 1989. – 171 с.
12. Мартынюк И.О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи: опыт прикладного исследования / И. О. Мартынюк. – К., 1993. – 117 с.
13. Миславский Ю. А. Самореализация и активность личности в юношеском возрасте / Ю. А. Миславский. – М., 1991. – 152 с.
14. Обозов Н.Н. Межличностные отношения / Н.Н. Обозов. – Л., 1979. – 191 с.

15. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості / за ред. М.Й. Боришевського. – К. : Міленіум, 2006. – 298 с.
16. Психологія особистості: словник-довідник. – К. : Рута, 2001. – С. 111-112.
17. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі : навч.-метод. посібн. / за заг. ред. М. Й. Боришевського. – К. : ІЗМН, 1998. – 192 с.
18. Сушков И. Р. Психология взаимоотношений / И. Р. Сушков. – М., 1999. – 448 с.
19. Сердюк Л.З. Самодетермінація учіння в процесі професійної підготовки студентів ВНЗ / Л.З. Сердюк // «Особистість у сучасному світі» III Всеукраїнський конгрес з міжнародною участю. – К., 2014. – С. 467-470.
20. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / Д. И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 208 с.

РОЗДІЛ VI САМОТВОРЕННЯ У СФЕРІ МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

6.1. Морально-естетична складова у самотворенні особистості

Проблема осмислення моральних та естетичних вимірів людського буття є однією з найбільш пріоритетних у філософській та психологічній думці й належить до питань, які пов'язані з проблемами духовного становлення особистості. Значного резонансу вона набуває в періоди нестабільних соціокультурних ситуацій, ціннісно-смыслових зрушень, перехідних періодів, коли з особливою гостротою постають питання ідеалів та сенсів, актуалізуючи завдання щодо посилення значущості морального та естетичного чинників у динаміці самотворення особистості.

Моральне виражає певні відношення особистості та суспільства. Значимість естетичної цінності є більш широкою. Вона містить у собі і ставлення до творчих здібностей людини, і різного плану практичні відношення, в яких людина матеріально і духовно стверджує себе у світі. Звичайно, якщо об'єктом естетичного й такого його виду, як мистецтво, є вчинки, поведінка людей, неможливо в естетичній оцінці абстрагуватися від моральної складової.

Одна з найважливіших відмінностей між естетичною цінністю та етичною полягає в тому, що для останньої важливе моральне значення вчинку, його відповідність або невідповідність нормам та правилам поведінки в системі певної спільноти людей, поза залежністю від зовнішньої форми прояву. Естетична ж цінність цього вчинку не може існувати без конкретно-чуттєвої форми його прояву.

Відмінності в структурі естетичних та моральних цінностей уможливають певні протиріччя між ними, а також і між естетичними та етичними оцінками. Наприклад, твір мистецтва, спрямований на моральну дію, може бути естетично безбарвним, оскільки ігнорує необхідне для естетичної цінності вираження багатства людських взаємин.

Однак, все це не вказує на фатальний конфлікт між естетичним та етичним, між художнім і моральним. Там, де не порушується специфіка художності, ідеї та ідеали, які несуть справжні моральні цінності, органічно входять в естетичні ідеали.

Естетичні цінності, включаючи моральні ставлення, впливають на людину в плані її духовного самотворення, адже й без морально-дидактичних завдань, завдяки красі люди тягнуться до добра ще до того, як у ньому розберуться, і відвертаються від зла, розпізнаючи його як естетично потворне.

Предметом нашої уваги, більшою мірою, є естетичне – основа творчості та специфічного сприйняття дійсності. Найчастіше під естетичним розуміють ту сферу суб'єкт-об'єктних відносин, у якій сприймання об'єкта або уява про нього супроводжується незацікавленим задоволенням. Проте, не усіма дослідниками

естетичне оцінюється рівнозначно і позитивно. Деякі з них ототожнюють естетичне з гедонізмом, що надавало цьому поняттю негативного відтінку. Однак у середині ХХ ст. в академічній естетиці категорія естетичного набула позитивного розуміння. Найбільш використовуване визначення естетичного навів А.Ф.Лосєв: «естетичне є вираз тієї або іншої предметності, даної як самодовліюча спостерігальна цінність та опрацьована як згусток суспільно-історичних відносин» [11, с. 223].

Естетичне, таким чином, означає одну з найбільш доступних людям і широко розповсюджених у культурі систем долучення людини до духовного шляхом оптимальної (тобто творчої) реалізації себе у світі матеріального [6, с.467].

Інші естетичні категорії є, на думку багатьох дослідників, певними модифікаціями естетичного. Піднесене безпосередньо вказує на контакт людини з першоосновами буття, на потенційну енергію буттєвості та життя, на трансцендентальні передумови свідомості. Прекрасне свідчить про цілісне сприйняття суб'єктом онтологічної презентності буття у його конкретно-чуттєвому виразі, про адекватність змісту і форми, що його виражає; потворне вказує на ту контрпродуктивну сферу, яка відповідає розпаду форми, згасанню буття й життя, сходженню духовного потенціалу у ніщо.

Як було зазначено вище, мистецтво, а, точніше, естетичне сприймання дійсності спонукає людину до творчості. Творчість – це творення нового. Саме в творчій діяльності відбувається становлення особистості, розкриваються її можливості активно постати перед світом, бути активною індивідуальністю. Тільки в акті творення людина отримує здатність осягнути безмежжя власного «Я» і втілити його у реальних продуктах своєї життєтворчості. Взагалі творчість розвивається у загальному потоці історії, але вона пов'язана з духовним життям суспільства і особистості.

Розуміння творчості як вищого порівняно з адаптивним способом рівня поведінки розроблялось українським психологом В.А. Роменцем і пов'язувалось ним з «надмірністю самоорганізації». Він пише: «Власне творчість полягає у виникненні творчої ідеї. Далше перетворення вихідного матеріалу відповідно до творчої ідеї – завдання другорядне, що за своїм смислом наближається до адаптації» ... «Передбачення результату дії, попереднє акцептування її становить лише передумову творчості; для творчості потрібна ідеація далекосяжного плану. В результаті цього регуляція поведінки підноситься на такий ступінь, коли створені образи-плани вже не обслуговують прямо тілесної дії, а відбувається регуляція ідеальна, яка має вже інші масштаби. Організм у своїй поведінці керується принципами – програмою майбутньої поведінки. Виникнення такого, по суті, аксіологічного принципу і є творчістю.

Отже, творчий акт являє собою різкий стрибок уперед, внаслідок чого виявляється далекосяжна орієнтація у знаннях, моралі, естетичному і т. д.» [17, с. 184-185]. А творчість – свідома, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, що створює нові, оригінальні предмети, твори з метою удосконалення матеріального та духовного життя. Ця діяльність

характеризується здатністю людини бути причиною змін у бутті. Духовний потенціал діяльності, її смислонаповнення реалізується у певних нормах, цінностях та цілях.

Однак кінцевою метою і результатом цього процесу є не саме по собі знання про дійсність, а певна ціннісна орієнтація особи, яка усвідомлюється нею як надбання її власного досвіду. В художньому сприйнятті реалізується притаманна мистецтву «діалогічність», тобто закладена в кожній художній твір спрямованість на читача, глядача, слухача. Інакше кажучи, пізнавальна функція мистецтва здійснюється через його комунікативну функцію: художнє пізнання є одночасно особливою формою спілкування між митцем, який уособлює собою суспільство, або якусь його частину, та індивідом, який через сприйняття художнього твору ставиться в певне естетичне відношення до дійсності, оскільки саме в цьому пункті художня діяльність виходить за свої власні межі як особливого виду художнього виробництва. Сформоване мистецтвом естетичне ставлення особи до дійсності виступає як художнє начало її діяльності в різних сферах матеріального і духовного життя суспільства.

За своєю сутністю художнє начало є естетичним відношенням, тільки включеним в структуру не художньої, а будь-якої іншої людської діяльності – наукової і технічної творчості, фізичної і розумової праці, міжособистісного спілкування тощо. Естетичне відношення у позамистецькій сфері втрачає своє значення визначального моменту, виступає вже не як мета, а як засіб, підпорядкований досягненню іншої мети.

Художнє начало можна визначити як реалізацію мистецтвом своєї мети – естетичного ідеалу, який стає важливим критерієм в різних сферах духовної і предметно-практичної діяльності суспільної людини.

Традиційне визначення ідеалу як взірця досконалості, кінцевої мети, що виступає для людини певною нормою і критерієм тієї чи іншої діяльності, в різні історичні епохи наповнювалося різним конкретним соціальним змістом. Відповідно до цього проблема ідеалу і його відношення до дійсності по-різному трактувалася в тих або інших філософських системах. Не переслідуючи мети змальовувати картину історико-філософського розвитку категорії ідеалу, відзначимо лише характерний для багатьох теорій висновок. Це – висновок про недосяжність ідеалу, про неможливість його повного і адекватного втілення в матеріальну дійсність, в реальне життя людей. Таким чином, можна мати не сам ідеал, а шлях до ідеалу. І в цьому випадку важко не помітити подібності між творчістю як шляху до естетичного ідеалу та самотворенням як шляху до певного ідеалу власного «Я». Як вважає В.В. Зеньківський, особистість ніколи не буває тільки даною, вона ніколи не є закінченою, вона завжди «задана», перед нею завжди розкрита нескінченна перспектива духовного розвитку [7].

Слід зауважити, що у творчості людина іноді має перед собою достатньо егоцентричне завдання: виразити, «здійснити» себе у продуктах своєї творчості. Але коли творча людина виражає себе, вона водночас і віддає своє творення. З огляду на комунікативну функцію творчості, можна сказати, що творчість має властивість змінювати і автора, який самоздійснюється у ній, і тих, хто

сприймає твір. При цьому можна визначити такі впливи твору, як інтелектуальний, естетичний, моральний тощо. Мабуть, слушною в цьому аспекті є думка В.А. Роменця: «...Більш доцільно говорити не про окремих вид моральної творчості поряд з інтелектуальною та естетичною, а про єдину творчість моралі, відносно якої всі інші види творчості слід вважати похідними і другорядними» [17, с. 194].

6.2. Самоактивність та соціально-психологічні впливи в процесі морально-естетичного розвитку особистості

Специфіка людського життя полягає не лише у функціонуванні, але й у розвитку, навіть – в удосконаленні індивідуального способу життєдіяльності. При цьому слід звернути увагу не тільки на розвиток особистості згідно вікових періодів, а й розвиток у кожному періоді. Життя саме певної людини може мати суто індивідуальні способи організації (і самоорганізації), реалізації тощо. Чому саме одна людина починає любити музику, а інша обирає, наприклад, образотворчу сферу, чому стає добрим, або й не дуже фахівцем у певному занятті? Вироблення типових для даної особистості способів взаємодії з обставинами, іншими людьми і означає формування деяких умінь, ставлень тощо, сукупність яких і характеризує зрілу особистість.

У літературних джерелах, як зарубіжних, так і вітчизняних, можна знайти багато праць, які стосуються проблеми самовиховання, самовдосконалення, самотворення особистості [5; 13; 16; 18]. Але відповідей на те, як пов'язані процеси самотворення та духовність, як відбувається розвиток суб'єктності людини зустрічається недостатньо. Крім того, мало уваги приділяється інтерпретації соціально-психологічної суті процесу самотворення.

Теоретичний аналіз досліджень з цієї тематики, а також отримані на даний час результати дозволяють дійти висновку, що розвиток особистості здійснюється через її діяльність. Управління діяльністю відбувається в системі регуляційних циклів: 1) мотиваційного – як виникнення потреби щось створити; 2) циклу програмування – як розробки плану дій; 3) циклу реалізації – як втілення ідеї; 4) циклу контролю – як порівняння з певною нормою (наприклад, з естетичним або етичним ідеалом).

Останній цикл може детермінувати прагнення особистості досягти нові якості, прагнення до самотворення. Рушійною силою в цьому випадку можна визнати суперечність між двома моментами, двома станами суб'єкта – потенційним і актуальним. Шлях розвитку суб'єкта при цьому уявляється таким: 1) виявлення суперечності; 2) формування ситуативних засобів її розв'язання; 3) утворення узагальнених особистісних якостей.

Загалом погоджуючись з щойно наведеною схемою Ю.А. Миславського [14], вважаємо за потрібне доповнити цю схему принципом постійного зворотного зв'язку, що дає можливість оцінити результат утворення нових якостей, а також принципом корекції за результатами цієї оцінки. Такий

зворотний зв'язок передбачає підхід до можливої помилки не як до чогось негативного, а як до орієнтира для певної зміни в діяльності або в собі самому. Слід зауважити, що вищенаведена рефлексія не можлива без певної системи оцінок, оцінних ставлень, які формуються лише у процесі спілкування з іншими.

Оперуючи поняттями «самотворення» та «оцінні ставлення», ми не можемо не звернути увагу на ту обставину, що, визначаючи кожне з них, не можна обійтись без параметрів іншого. Про необхідність синтезу цих двох понять пише й Л.І. Анциферова: «...людина, що постійно оповідає сама собі про свої взаємовідносини з цілим світом, і у внутрішній полеміці з уявними співрозмовниками стверджує, захищає, засуджує, перетворює, удосконалює себе» [3, с. 4].

Для того щоб конкретизувати зміст поняття «особистість», Е.В. Ільєнков зазначає: «Щоб зрозуміти, що таке особистість, треба дослідити організацію тієї сукупності людських ставлень конкретної людської індивідуальності до всіх інших таких самих індивідуальностей, тобто динамічний ансамбль людей, пов'язаних взаємним зв'язком, що має завжди та скрізь соціально-історичний, а не природний характер» [8, с. 16]. За Е.В. Ільєнковим, організацію структури особистості треба шукати у внутрішньому її просторі, в якому спочатку виникає людське ставлення до іншого індивіда, щоб далі внаслідок взаємного характеру цього ставлення перетворитись у те саме «ставлення до себе самого, опосередковане через «ставлення до іншого, яке й становить сутність особистісної, специфічно людської природи індивіда» [8, с. 6].

Таке розуміння особистості методологічно припустиме, якщо виходити з положень про її активність як саморух у системі взаємин з іншими. Специфіка такого розуміння вивчення особистості полягає в тому, що проблеми активності, спілкування й саморуху виявляються в ньому принципово пов'язаними. Спілкування є однією з найістотніших спонукальних сил особистості, джерелом її внутрішньої активності, що лежить в основі формування найбільш значущих особистісних структур індивіда [8,с.13].

З ініціативи А.В. Петровського було введено поняття «відображена суб'єктивність» як головна в концепції персоналізації. Згідно з цією концепцією, «відбиваючись у мені, інша людина виступає як активна діяльна основа, що перетворює мій погляд на речі, що формує нові спонукання, що ставить переді мною нові цілі» [15, с.34]. Відображення іншого суб'єкта є для того, хто відображає, джерелом нового для нього змісту, що може надати його активності нового напрямку: при цьому відображуваний суб'єкт розкривається як важлива, значуща для нього істота. Тут маємо справу як з початковою, так і перетвореною активністю індивіда: початковою можна вважати активність, необхідну для відображення іншого суб'єкта у свідомості означеного індивіда, причому «відобразити що-небудь означає відтворити суттєві, визначальні риси відображуваного: у цьому разі важливою є ознака дієвості, активної причетності індивіда стосовно чогось, що чиниться у ньому самому, в інших людях, у предметі дії» [15, с.41]. Зміна ж характеру активності, саморух суб'єкта закладаються вже у самому процесі відбиття ним іншого суб'єкта, в якому

позначається: «переживання суб'єктом своєї власної динаміки, що характеризує, як це не парадоксально, особистість іншої людини, однак ту частину її особистості, що невіддільна від власної особистості сприймаючого й виступає як фрагмент відбитої суб'єктивності іншого» [15, с. 36].

Ми вже знаємо, що саморух системи у найбільш загальному вигляді залежить від тих внутрішньо суперечливих відносин, які склались у ній на даний час. Істотні кроки у напрямку конкретизації діалектичного підходу були зроблені В.Г. Асєєвим, який звернувся для цього до проблеми мотивації. Він зібрав дані, згідно з якими мотивація актуальної діяльності з самого початку передбачає дві суперечності: 1) потяг до бажаного, але не наявного у конкретній ситуації; 2) функціональна потреба в діяльності, активності. У свою чергу «рушійною силою актуально здійснюваного процесу розвитку виявляється складна суперечність між цільовою установкою, яка є відносно незмінною, фіксує бажану якість, і пов'язана зі змістовним аспектом особистості й актуально здійснюваним процесом діяльності, що змінюється залежно від умов і пов'язаний з динамічною стороною особистості, її функціональними можливостями» [4, с. 30].

Таким чином, рушійною силою розвитку можна визнати суперечність між двома моментами, двома станами суб'єкта – потенційним і актуальним. Така сама система детермінації діє в різних ситуаціях: свідомого саморозвитку особистості, самовиховання (коли необхідність і напрям самозміни визначаються «із середини») й випадками виховання «ззовні». В останньому випадку, правда, виникає суперечність між об'єктивною системою вимог, що ставляться перед суб'єктом, і його реальною діяльністю.

Оцінка і оцінне ставлення займають одне з центральних місць у механізмі регуляції життєдіяльності суб'єкта. У соціально-психологічному плані одним зі знарядь соціальної регуляції поведінки виступають оцінні впливи. Тут ми підходимо до поняття про те, яким чином оцінки, оцінні ставлення можуть активізувати саморух особистості до певної, іноді «внутрішньої» мети.

У соціальній психології виділяють такі види впливу на особистість: навіювання, зараження, наслідування, переконання. Зокрема Г.М. Андрєєва, особливо наголошуючи на необхідності спеціального аналізу засобів впливу в процесі спілкування, вважає, що ці чотири традиційних види не вичерпують усього арсеналу методів впливу [2]. Б.Г. Анан'єв одним із перших акцентував увагу дослідників на вивченні такого явища, як педагогічна оцінка, й показав, що вона є найбільш безпосереднім способом керівництва [1].

Дослідження О.О. Бодальова та Є.С. Кузьміна переконливо показали, що індивідуальні особливості самооцінок і оцінок інших людей багато в чому визначають ефективність пізнання, спілкування, поведінки й діяльності особистості [9]. Якщо самооцінка є нібито внутрішнім чинником формування індивідуального стилю поведінки й діяльності, то зовнішня, об'єктивізована оцінка членів колективу набирає характеру соціально-психологічного впливу й, таким чином, є одним із параметрів керівництва колективом особистістю. В усякому суспільстві або групі існує певна система позитивних і негативних

оцінок, оцінних ставлень. Іноді ці оцінки й ставлення можуть набувати значення соціальних санкцій. Це може відбуватися у різних формах: як зміна статусу, моральне стимулювання, вербальні міжособистісні форми схвалення, жести, міміка тощо.

Соціальні, естетичні, а особливо моральні оцінки й оцінні ставлення мають важливі функції орієнтації, регуляції поведінки й діяльності: інформативну, мотиваційну і т. п. Б.Г. Ананьєв говорив про існування єдиної оцінної системи найближчого оточення особистості, наприклад, школярі, вчителі, батьки, ровесники [1].

Оцінка, оцінне ставлення з боку значущих інших формує самооцінку індивіда. Вона визначає оцінку ним ситуації, у рамках якої він перебуває, й ця оцінка є змістом і спрямованістю індивідуальних дій – така схема оцінок й оцінних ставлень, яку дає О.М. Яковлев [19]. У цій схемі не помилково використане поняття значущих інших. Справді, на практиці відомо, що не завжди оцінні ставлення так чи інакше виявлені, ефективні як санкції або регулятори поведінки. Тут ми підходимо до розгляду проблеми референтності, без урахування якої неможливе використання вказаних механізмів у педагогічному процесі.

Нині в соціальній психології під терміном «референтна група» розуміють спільність, що виникає всередині групи членства [2, с.246]. У цьому разі референтним називається значуще коло спілкування, вибране з усього складу реальної групи, як особливо значуще для індивіда. При цьому, звичайно, може виникнути ситуація, коли норми, прийняті групою, приймаються індивідом лише тоді, коли вони прийняті саме «значущими іншими» членами групи, тобто виникає проміжний орієнтир в оцінному впливі групи.

Таким чином, ми з'ясували, що через систему оцінок, оцінних ставлень у групі відбувається вплив на індивіда, що полягає у прийнятті певних норм. Однак тут слід сказати, що таке прийняття може також проходити неоднаково: в одному разі воно може бути зовнішнім (так званий розумний конформізм), в іншому – таким, коли певні норми активно включаються особистістю до структури своїх потреб. Напевно, найвірогіднішим таке включення є саме тоді, коли вплив йде від групи значущих осіб.

Розглядаючи систему соціально-психологічних впливів на процес самотворення, слід підкреслити, що вони ніяк не применшують активності особистості. Процес самотворення є складним, багатограним, він передбачає представленість у її структурі моральних, естетичних, світоглядних та інших орієнтацій, наявність структурованої «Я-концепції», розвиненість системи саморегуляції, що засвідчують рівень розвитку особистості як відкритої соціально-психологічної системи. Висловлені міркування вказують лише на деякі перспективні напрямки як вивчення цього феномену, так і можливості певного педагогічного впливу на особистість, зокрема, у морально-естетичному контексті.

6.3. Психолого-педагогічні аспекти виховного процесу в морально-естетичній сфері

Під виховним впливом звичайно розуміють психологічний результат організації діяльності людей, результат їхньої взаємодії, що виявляються у зміні психологічних характеристик цих людей (мотиваційної сфери, настановлень, ставлень), а також у перебудові поведінки. Розв'язуючи виховні завдання, необхідно вважати правильним не який завгодно вплив, що його зазнає людина з боку іншої, а той, що сприяє саморозвитку особистості або готує її у напрямку виникнення якостей, які відповідають загальнолюдському ідеалу.

Певні орієнтири виховного процесу, які базуються на соціально-психологічних феноменах, були наведені у попередньому параграфі даного розділу. В наступному викладі зосередимо увагу на деяких аспектах виховного процесу в сфері естетичного і етичного.

Важливим у цьому випадку є визначення вихідного рівня розвитку особистості, прагнень, інтересів, задатків тощо, які можуть бути різними. Виходячи з цього, слід будувати індивідуалізовані програми психолого-педагогічного спілкування. Різною може бути й мета виховного процесу. У сфері естетичного, наприклад, може бути бажаним як розвиток елементарного емоційного відгуку на красу навколишнього світу, так і вдосконалення значних передумов, розкриття обдарованості у певному виді мистецтва. При цьому слід брати до уваги, що естетичне сприйняття залежить від багатьох психічних функцій та психосеміотичних операцій. Різні люди по-різному відгукуються на твори мистецтва, красу навколишнього світу.

На основі узагальнених результатів емпіричних досліджень виявилось можливим виокремити низку типів естетичного сприйняття. Так, Іржи Кулка [10] наводить чотири таких типи:

- тип інтелектуальний: точний, об'єктивний, сприйняття лише у малому ступені зазнає впливу почуттів, акцент – на формальній стороні твору,
- тип емоційний: сприйняття визначається почуттями, суб'єктивний акцент – на зміст твору,
- тип асоціативний: сприйняття збагачується безперервним виникненням асоціацій, проекція «зовні всередину», більш значущою є змістовна сторона твору,
- тип емпатійний: сприйняття супроводжується співпереживанням, проекція «зсередини назовні», підкреслює у більшому ступені формальну сторону твору.

Такі індивідуальні особливості обов'язково повинні враховуватись у педагогічному процесі.

Як відомо, у практиці спілкування вихователя з виховуваними виникає багато ситуацій, коли доводиться формувати адекватні погляди на естетичні об'єкти, на інших людей, на себе, на оточуючий світ, а іноді й коригувати ставлення, які вже встигли скластися. При цьому вихователь виходить зі своїх переконань, в яких відображаються його погляди на світ, ставлення до цього

світу, оточуючих людей, їхніх вчинків. Тому як зміст виховного впливу завжди виступають погляди, переконання, ставлення, які одна людина (вчитель) хоче зробити надбанням іншої (учня). Такий зміст кожен вихователь звичайно вкладає у певну форму – вербальні й невербальні засоби спілкування – слово, міміку, пантоміміку, іноді практичну дію, що виражають, як правило, оцінку дорослим учня. У такому розумінні більша частина виховного спілкування може сама по собі розглядатися як оцінний вплив. Адекватний вибір останнього визначається як об'єктивною ситуацією, так і суб'єктивними особливостями об'єкта впливу.

Психологічна практика переконує, що найдоцільніший шлях встановлення контактів однієї людини з іншою – досягнення рівня довірливого спілкування. Цей рівень характеризується позитивним емоційним тоном взаємовідносин, що припускають можливість для взаємного розкриття, потребу в ньому. Формування такого ставлення до себе (яке без взаємності неможливе) і до виховного впливу, і є вихідним завданням педагога.

Лише на такій основі стає можливим шлях до стимулювання потреби в учнів у певній творчій діяльності естетичного або етичного плану, до допомоги у розробці плану дій, до контролю за реалізацією ідеї і – найголовніше – до оцінювання успішності реалізації, що стимулює прагнення до самовдосконалення.

Література до VI розділу

1. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки / Б.Г. Ананьев // Труды института мозга им. В.М.Бехтерева. – Л., 1935. – Т.4.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 384 с.
3. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы / Л.И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С. 3-19.
4. Асеев В.Г. О диалектике детерминации психического развития// Принцип развития в психологии. – М., 1978. – С.21-38.
5. Бердяев Н.А. О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М.: Республика. – 1993. – 383с.
6. Бычков В.В. Эстетическое / В.В. Бычков // Новая Философская Энциклопедия. – Т.4. – Москва, 2001.
7. Зеньковский В.В. Психология детства / В.В.Зеньковский – М.: Академия, 1995. – 345с.
8. Ильенков Э.В. Что же такое личность?/ Э.В. Ильенков //Психология личности: Тексты. – М., 1977. – С. 11-19.
9. Кузьмин Е.С. Социально-психологические и педагогические особенности работы с людьми/ Е.С.Кузьмин // Социально-психологические и педагогические проблемы высшей школы. – Л., 1971. – С. 3-27.
10. Кулка Иржи. Психология искусства / Иржи Кулка / Пер. с чешск. Х: Гуманитарный центр / Олива И.В., 2014. – 560с.

11. Лосев А.Ф. Две необходимые предпосылки для построения истории эстетики в качестве самостоятельной дисциплины / А.Ф. Лосев // Эстетика и жизнь. – Вып. 6. – М., 1979. – С. 221–238.
12. Мазепа В.І. Художня творчість як пізнання / В.І.Мазепа – К.: Наукова думка, 1974.
13. Менегетти А. Тезарус /А. Менегетти. – М.: НФБФ «Онтопсихология», 2006. – 272 с.
14. Миславский Ю.А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте / Ю.А.Миславский – М. , 1991.
15. Петровский А.В. Понятие отраженной субъективности в концепции персонализации / А.В.Петровский // Экспериментальные методы исследования личности в коллективе. – Даугавпилс, 1985. Ч.1. – С.33-44.
16. Подопригора С.Я. Индивидуальная стратегия самосозидания как способ культурной идентификации/ С.Я. Полопригора // Дис. докт. филос. наук.: 24.00.01. – Ростов-на-Дону. – 2003. – 355с.
17. Роменець В.А. Психологія творчості / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2002. – 228 с.
18. Цимбал Т.В. Розвиток спроможності самотворення людини – основна мета освітрянської діяльності/Т.В.Цимбал// Гуманізм та освіта: зб. Матеріалів VIII міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 19-21 вересня 2006р. – Вінниця: Вид. ВНТУ «УНІВЕРСУМ – Вінниця», 2006. – С.54-55.
19. Яковлев А.М. Взаимодействие личности и общества в системе социального контроля/ А.М. Яковлев // Социальная психология личности. – М., 1979.

ПІСЛЯМОВА

Підведемо основні підсумки викладених у навчально-методичному посібнику результатів теоретичного та емпіричного дослідження проблеми самотворення особистості.

Насамперед, хотілося б відмітити комплексний та багатоаспектний формат даної проблеми. Феномен самотворення особистості слід розглядати з позицій цілісності та системності його організації.

Самотворення особистості є цілісним самодетермінованим, складно організованим феноменом, що опосередковується комплексом параметрів особистості, зокрема цінністю саморозвитку, цілісністю сприйняття життєвого шляху, самоприйняттям, вірою в свої сили, готовністю до самозмін тощо.

Здатність до самотворення, саморозвитку, самовдосконалення реалізується тоді, коли особистість стає справжнім суб'єктом. Рушійні сили особистісного розвитку локалізовані у самій особистості, а зовнішні чинники втрачають свою програмуєчу роль.

Самотворення особистості, як цілісна, складноорганізована системи, асимілює потенціал метасистеми «особистість», в яку онтологічно включена. Оскільки особистість включена у ще більш загальну систему – ціннісне середовище, то, у свою чергу, асимілює також і її потенціал. А генеза мотивів самотворення здійснюється не лише від потребнісної сфери, але й від особистісних та ціннісно-сміслових структур, утворень, процесів тощо.

Мотивація самотворення особистості виникає як динамічний аспект функціонування організму, який забезпечується складною структурно-рівневою мотиваційною системою, системоутворюючим чинником якої є самореалізація особистості. При виникненні розбіжностей між реальним та потенційним станами особистості виникає ефективно *напруження* цілісної системи, яке виводить її з рівноваги і переводить у мотиваційний стан.

Самовдосконалення особистості як один із основних механізмів її самотворення залежить від її індивідуальних особливостей, від її ставлення до свого внутрішнього світу, від розвиненості потреби в рефлексії, від глибини інтенсивності процесу пізнання себе тощо. Необхідною умовою розвитку даного процесу є тісний взаємозв'язок змістових характеристик його цілей з актуальними цінностями суспільства, які фактично виступають регуляторами міжособистісних взаємин.

Розглядаючи онтогенетичний ракурс проблеми самотворення та самовдосконалення особистості, слід відмітити важливість підліткового та юнацького періоду в становленні чинників цих процесів. Адже актуалізація потреби у самовдосконаленні зумовлюється розвитком самосвідомості, пошуком суб'єктом свого місця у світі, становленням ідеалів та прагнень відповідати цим ідеалам, характерним цим віковим групам.

Відомості про авторів

Сердюк Людмила Захарівна – завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Яблонська Тетяна Миколаївна – старший науковий співробітник лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Пенькова Олена Іванівна – провідний науковий співробітник лабораторії особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Володарська Наталія Дмитрівна – провідний науковий співробітник лабораторії особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Пилипенко Любов Іванівна – старший науковий співробітник лабораторії особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Антоненко В'ячеслав Володимирович – науковий співробітник лабораторії особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

САМОТВОРЕННЯ У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Науково-методичний посібник

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 6,0

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Видавництво "Педагогічна думка"
04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп.. 2;
тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009 р.